

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot
agentligida 2013-yil 25-iyulda
0055-raqam bilan qayta
ro'yxatga olingan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

2014-yil. 10-son.

1991-yildan chiqa boshlagan.

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
Nizomiddin MAHMUDOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira UMAROVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtayi nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 23.10.2014-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» gamiturası. 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.
Buyurtma № Adadi 7000 nusxa.

MUNDARIJA

21-OKTABR – «DAVLAT TILI HAQIDA»GI QONUN QABUL QILINGAN KUN

Nizomiddin Mahmudov. Til – bemsil va muhtasham sinoat 3
YAGONASAN, MUQADDAS VATANIM, SEVGI VA SADOQATIM
SENGA BAXSHIDA, GO'ZAL O'ZBEKISTONIM!

Luqmon Bo'rixon. ...Ulug' eldir bu! 6

DARS – MUQADDAS

Zeboxon Saidahmedova. Ko'p bilmoq ilmi 8

Mahmuda Jo'ramirzayeva. Adabiyotimiz siymolari – faxrimiz 10

Dono Bekchanova. Aziz asrimizning aziz onlari 13

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Aziza Seytniyazova. Elektron darslik – ta'lim samaradorligini
oshiruvchi vosita 15

Mahkamoy Tursunova. Mashrabni o'rtaqan ishq 17

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 19

TEACHING ENGLISH

Storytelling 22

ADABIY TAQVIM

Ibrohim Haqqul. Tafakkur va ma'no yulduzi 23

TAHLIL

Yusuf Hamdamov. Ommaviy axborot vositalari tilidagi
o'ziga xosliklar 27

TADQIQOTLAR

Shohista Maxmaraimova. Teomorfik metafora nima? 29

Shodiya Ganiyeva. Frazemalarning shakl va ma'no munosabati 31

Baxtiyor Abdushukurov. «Qisasi Rabg'uziy»da harakat fe'llari 33

Ernst Begmatov. Motivlari o'z elida qolib ketgan ismlar 35

Sayyora Azimova. Tarjima asar tahlilida detalning o'rni 38

ASLIYATDAN TARJIMA

R.B. Pandey. «Rigveda» – hind adabiyoti va madaniyatining asosi 40

ABITURIYENTGA YORDAM

Yorqinjon Odilov. Test – to'g'ri yechiladigan savollar to'plami 43

«HOSHIYADAN TASHQARI»

Uldona Abdurahmonova. Xalq qalbidan kuch olgan adib 45

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8-371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

MILLATNING MUQADDAS MAYOG'I

Til – mo'tabar ne'mat. U ellarni birlashtiruvchi muqaddas mayoqdir. O'zbek tilining qonuniy muhofazasi "Davlat tili haqida"gi Qonunning qabul qilinishi bilan bog'liq, albatta. Har yili oktabr oyida yurtimizda ushbu qutlug' sana munosabati bilan ona tilimizga bag'ishlangan ilmiy-amaliy anjumanlar, adabiy kecha va tadbirlar bo'lib o'tadi.

Joriy yilning 17-oktabrida O'zR FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti va O'zbekiston Milliy universiteti umumiy tilshunoslik kafedrasini hamkorlikda "O'zbek tilshunosligini rivojlantirishning dolzarb masalalari" mavzuidagi ilmiy-nazariy konferensiya bo'lib o'tdi. Anjumanni Til va adabiyot instituti direktori, professor N.Mahmudov kirish so'zi bilan ochib, respublikamizning turli viloyatlaridan kelgan til ilmi mutaxassislarini, OAV xodimlari va barcha ishtirokchilarni o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilganligining 25 yilligi bilan qutladi. Tilshunos olim tilning inson kamolidagi o'rni, ahamiyati ulkan ekanligini ta'kidlar ekan, uni tadqiq va targ'ib etish bugungi tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri ekanligiga e'tibor qaratdi.

O'zR FA vitse-prezidenti, professor B.Abdusalimov davlatimiz tomonidan ona tili ta'limi masalasiga qaratilayotgan e'tiborning ahamiyati haqida so'zladi. Shundan so'ng anjumaning ilmiy-nazariy qismi boshlandi.

Anjumanda yosh tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlariga ham alohida e'tibor qaratildi. Jumladan, filologiya fanlari nomzodi G'.Ismoilovning (TAI) "Frazologizmlardagi "rang" etnokulturemasining konseptual talqini" nomli ma'ruzasida iboralarning lingvokultureologik aspektidagi tahlili, I.Azimovning dolzarb neyrolingvistik tadqiqoti, D.Andaniyozovanning onomastik birliklarning lingvopoetikasiga bag'ishlangan ma'ruzasi eshitildi.

Tilshunos olim N.Mahmudov anjumanga yakun yasab ekan, bugungi o'zbek tilshunosligining dolzarb masalalarini o'zida aks ettirgan har bir ma'ruzaning ahamiyatiga yuksak baho berib, bu kabi izlanishlar ona tilimiz ravnaqiga munosib hissa qo'shishga ishonch bildirdi.

Yorqinjon ODILOV

RUH QUUVATI

YUNESKO ma'lumotlariga ko'ra, hozirda dunyoda mavjud 7 mingga yaqin til va lahjaning qariyb yarmi yo'qolib ketish xavfi bor. Har uch tildan bittasining yozuvi bo'lmay, faqat og'zaki nutq shakliga ega. Dunyo tillaridan faqat 40 tasi og'zaki va yozma jihatdan mukammal shakllangan. Ular orasida o'zbek tilining ham borligi bizga nafaqat faxr-iftixor, balki zimmamizga katta mas'uliyat ham yuklaydi.

1989-yil 21-oktabrda, hali yurtimiz va xalqimiz to'la mustaqil bo'lmagan murakkab bir sharoitda davlatimiz rahbari Islom Karimov tomonidan «Davlat tili haqida»gi Qonun qabul qilindi. Bu – juda katta ma'naviy jasorat ifodasi edi.

1992-yil 8-dekabrda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat tilining maqomi huquqiy jihatdan aniq belgilanib, mustahkamlab qo'yildi. Natijada o'zbek tili mustaqil davlatimizning bayrog'i, gerbi, madhiyasi qatorida turadigan, qonun yo'li bilan himoya qilinadigan muqaddas timsollaridan biriga aylandi.

Har yili 21-oktabr — o'zbek tiliga davlat tili maqomi berilgan kun arafasida mamlakatimizdagi umumiy o'rta ta'lim maktablarida ochiq dars, uchrashuv, viktorina va tanlovlar tashkil etilishi yaxshi an'anaga aylangan.

Shu munosabat bilan poytaxtimizning Mirzo Ulug'bek tumanidagi 248-umumiy o'rta ta'lim maktabida ham «Yuragimda ungan gulim – ona tilim» mavzusida adabiy-musiqiy kecha bo'lib o'tdi. Tadbir Respublika ta'lim markazi, Toshkent shahar xalq ta'limi bosh boshqarmasi va tuman xalq ta'limi muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish bo'limi hamkorligida tashkil etildi.

Mazkur maktab direktori Zohida Ismoilova til millatning o'zligini namoyon qiluvchi asosiy vositalardan biri, milliy madaniyatning ulkan yutug'i ekanligini, u millatga ma'naviy kuch-quvvat, faxr-iftixor bag'ishlashini ta'kidladi.

Tadbirda o'quvchilar o'zbek tili faniga oid bilimini namoyish qildi. Jumladan, Muxlisa Abdumalikova, Ruqiya Ulug'xo'jayeva, Maqsuda Qoraxo'jayeva, Madina Turdiyevaning til to'g'risida aytgan she'r, maqollari, Ibrat Muslimbekov, Javohir Rustamov ijrosidagi "Alisher Navoiy va Husayn Boyqaro suhbat" sahna ko'rinishi, o'quvchilar jo'rligida kuylangan "Ona tilim – jon-u dilim" qo'shig'i va qizlar ijro etgan raqslar kechaga yanada fayz kiritdi.

– Tilimiz qadim madaniyatimiz, tariximiz, buyuk ajdodlarimiz merosi bilan

chambarchas bog'liq, shu bois ham uning hayotimizdagi o'rni va ahamiyati beqiyosdir, — deydi Mirzo Ulug'bek tumani Xalq ta'limi muassasalari faoliyatini metodik ta'minlash va tashkil etish bo'limi ona tili va adabiyot fani metodika birlashmasi rahbari Nodira Umarova. — Ayni paytda o'tkazilayotgan «Ona tili va adabiyoti fani oyli»da muntazam ravishda tumanimizda taniqli shoir va adiblar bilan uchrashuvlar uyushtirilayotir. Bundan tashqari, «Ona tilim – onadek aziz», «Til – fikr libosi», «Ona tilim – jon-u dilim», «Til – ma'naviyat ko'zgusi», «Til boyligi – el boyligi» kabi mavzularda davra suhbatlari, madaniy tadbirlar tashkil etilmogda.

Shuningdek, tadbirda tuman tasarrufidagi barcha umumta'lim maktabining ijodiy ishlar ko'rgazmasi tashkil etildi. Ko'rgazmadan o'quvchilar tomonidan tayyorlangan devoriy gazetalari, foto bukletlar, qo'l mehnati namunalarini va o'qituvchilarning noan'anaviy dars, tadbir ishlanmalari, ko'rgazmali qurollar o'rin olgan.

Tadbir haqiqiy ziyo, ma'rifat va ma'naviyat kechasiga aylanib ketdi.

Uldona ABDURAHMONOVA,
«Til va adabiyot ta'limi»
jurnali muxbiri

Низомиддин МАҲМУДОВ,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти
директори, филология фанлари доктори, профессор

ТИЛ – БЕМИСЛ ВА МУҲТАШАМ СИНОАТ

Тил ва унинг аҳамияти ҳақида гап кетганда, энг аввало, унинг кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси эканлигини зўр бериб ўқитириш тил илмидаги урфлардан бири эди. Ўзини дунёни алғов-далғов қилиш “назарияси”нинг пири деб ҳисоблаган бир “даҳо”нинг “Тил кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситасидир” деган гапи ҳам яқин ўтмишимизда “донолик”нинг но-дир намунаси сифатида кўп бор тилга олинган. Қизил истибдод исканжасидаги миллий республикалардаги ижодкорлардан ҳатто “шаклан миллий, мазмунан социалистик маданият” яратиш талаб қилинган.

Бу талаб моҳиятидаги мантиқнинг палағдалиги шундаки, шакл ва мазмун бирлиги, мутаносиблиги ҳақидаги фалсафий қонуниятга тамоман зид ўлароқ шакли бошқа, мазмуни бошқа муаллақ бир маданиятни барпо қилиш вазифаси қўйилган. Бошқача қилиб айтганда, ўзбекча ёзасанми, қозоқча ёзасанми ва ёки ёқутча ёзасанми, фарқи йўқ, фақат мазмуни “қизил” бўлса бўлди, шундай бўлиши шарт.

Бундай асосиз ақиданинг асосини ҳам “тил – фақатгина алоқа воситаси, шунчаки шакл” деган бир ёқлама, ўта чекланган қараш ташкил этади. Гўёки бу “алоқа воситаси”нинг қандай бўлиши, қайси бир халқнинг тили бўлиши ҳеч қандай аҳамиятга эга эмас, гўёки бу воситани бошқасига алмаштиришнинг ҳам писта пўчоқчалик қиммати йўқ, гўёки барча халқларни бирлаштириб, бир оломонга айлантириб, бир “хўжа” тил восита қилиб белгиланса ҳам, кишилар ўртасидаги алоқа ноқис бўлиб қолмайди, ҳеч ким ҳеч нарсани йўқотмайди, гўёки тил шунчаки восита, холос...

Муайян бир мазмунни, ҳар қанча хоҳиш ва ҳаракат бўлганда ҳам, барча тилларда айнан бир хил, тамоман адекват тарзда ифодалашнинг асло имкони йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас, чунки ҳар бир халқнинг бошқаларга ўхшамайдиган тафаккур тарзи, менталитети, руҳияти мавжудки, ҳар бир тилда уларни акс эттиришга, нафақат акс эттиришга, балки уларни инкишоф қилишга ихтисослашган хилма-хил ва фарқли бирликлар, имкониятлар бисёр. Президентимиз айтганидай, “Мисол учун, тилимиздаги *меҳр-оқибат, меҳр-муҳаббат, меҳр-шафқат, кадр-қиммат* деган, бир-бирини чуқур маъно-мазмун билан бойитадиган ва тўлдирадиган ибораларни олайлик. Қанчалик ғалати туюлмасин, бу ибораларни бошқа тилларга айнан таржима қилишнинг ўзи мушкул бир муаммо. Шунга айтиш лозимки, бу тушунчалар кимдир шунчаки ўйлаб топган ширин калом, қулоққа хуш ёқадиган сўзлар эмас. Бундай тушунчалар асрлар мобайнида эл-юртимизнинг дунёқараши, маънавий ҳаётининг

негизи сифатида вужудга келган, онгу шууримиздан чуқур жой олган буюк қадриятларнинг амалий ифодасидир”¹.

Таассуф билан айтиш лозимки, тилни фақат “кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси” деб ҳисоблаш она тили ва, умуман, тил таълимининг сифати ва самарадорлиги учун ҳам фойда келтирмади. Мазкур нуқтаи назар ҳукмрон бўлганлиги учун ҳам узоқ йиллар мобайнида тил таълимида “грамматизм”га устуворлик берилди, норматив шаклда, асосан, тил системаси ва структураси ўргатилди. Аммо бу система ва структура тил эгасидан ажратилган ҳолда таҳсил объекти бўлди, чунки тил атиги восита мақомидагина эди.

Бугун таълимда, хусусан, тил таълимида туб ислохотлар амалга оширилди, ўқитишдан кўзланган бош мақсадга эришишнинг энг оптимал ва янги йўллари топиш ҳамда жорий қилиш борасида кўламли ишлар олиб борилмоқда. Ўқувчининг тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш борасидаги илмий-методик тадбирлар алоҳида диққатга молик. Энди тилни фақат алоқа воситаси сифатидагина эмас, балки уни бениҳоя серқирра моҳиятга эга ҳодиса сифатида ўқитиш ва ундан фавқуллодда мақсадга мувофиқ тарзда фойдалана билиш малакаларини тарбиялаш тамойили барқарорлашмоқда.

Бу, албатта, тил таълимининг бош мақсадига тамоман уйғун келадиган мақбул тамойилдир, чунки “...тил фақат кишилар ўртасидаги оддийгина алоқа воситаси эмас, балки тил эгаларининг ўзини қуршаб турган оламни билиш, қўлга киритган билимларини келажак авлодга етказиш воситаси ҳамдир... Агар сўзловчи лисоний структураларни ўзлаштира-ю, аммо улардан қандай ва қайси ўринларда фойдаланишни

Таассуф билан айтиш лозимки, тилни фақат “кишилар ўртасидаги энг муҳим алоқа воситаси” деб ҳисоблаш она тили ва, умуман, тил таълимининг сифати ва самарадорлиги учун ҳам фойда келтирмади.

билмаса, лисоний қобилиятга тўлиқ эгаллик ҳақида фикр юрийтиб бўлмайди. Шунинг учун ҳозирги кунда лисоний қобилияти кучли шахсни тарбияламоқ учун таълим жараёнида ўқувчиларнинг асосий эътиборини тилнинг соф ички тузилишини билишдан ташқари уларнинг ҳар биридан қайси вазиятларда қандай фойдаланишни билишига ҳам қаратиши лозим бўлади”².

Таъкидламоқ жоизки, тилнинг муайян бир вазифасига асосланган ҳолда унинг яхлит моҳиятини белгилаб бўлмаслиги табиий, чунки тил кўп вазифали ҳодисадир. Аммо дунё илмий тилшунослигида ҳам ана шундай бир ёқлама йўлдан ҳам юрилди, яъни “систем-структур тилшунослик” номини олган ва анчайин кенг тарқалган парадигма тилнинг айнан алоқа воситаси бўлиш – коммуникатив вазифасигагина суяниш асосида юзага келди. Аслида коммуникатив вазифа билан бир қаторда “тил дунёни билиш, билимларни тўплаш, сақлаш, кейинги авлодларга етказиш, руҳий муносабатларни акс эттириш, гўзаллик категорияларини воқелантириш каби бир қанча вазифаларни бажаради... Тилни фақат кишилар ўртасидаги алоқа воситаси сифатидагина талқин этиш инсоннинг табиий тилини, бу бениҳоя мураккаб ва муҳташам ҳодисани, энг ками, жўнлаштиришдан, аниқ бир миллий қиёфа ёки миллий-руҳий заминдан мутлақо мосуво бўлган сунъий тилга (масалан, эсперанто каби) тенглаштиришдан, йўл ҳаракатини тартибга солиш мақсадида яратилган шартли “тил”га бараварлаштиришдан бошқа нарса эмас”³.

Систем-структур тилшунослиқда тил имманент ҳодиса сифатида эгасидан, сўзловчидан ажратилиб ўрганилди, унинг кўпдан кўп ва хилма-хил вазифалари эътибордан соқит қилинди. Тил чинакам бемисл ва муҳташам ҳодиса сифатида, соҳиби мутлақо аниқ феномен сифатида антропоцентриқ тилшунослиқда тадқиқ объектга айланди. Тилга антропоцентриқ ёндашув гарчи XX аср охири – XXI аср бошида янгидан пайдо бўлган эса-да, унинг илдизлари немис олими В. фон Гумбольдтнинг машҳур ғояларига бориб тақалади. Унинг “Тил халқлар руҳининг худди зоҳирий намоён бўлишидир: халқнинг тили унинг руҳидир ва халқнинг руҳи унинг тилидир, булардан-да бир-бирига айнан мос бошқа бирор нарсани тасаввур қилиб бўлмайди”;

“Тилларнинг хилма-хиллиги товушлар ва белгилардаги фарқлар туфайлигина эмас, балки дунёни кўришнинг ўзидаги фарқлар туфайли ҳамдир”; “Турли тиллар миллатлар учун

уларнинг оригинал тафаккури ва тасаввури орگانлари эканлигини умумэтироф этилган деб ҳисоблаш мумкин”; “Тафаккур умуман тилга шунчаки боғлиқлигига эмас, у муайян даражада ҳар бир алоҳида тил билан шартланган ҳамдир”; “Характер яратиш учун энг қулай восита тилдир; бутун миллий характер фақат тилда муҳрланган”; “Миллатнинг характерини ахлоқ, одат, хатти-ҳаракатидан кўра, тилига қараб осонлик билан билиш мумкин”⁴ каби фикрларида алломанинг, таъбир жоиз бўлса, лингвоантропологик фалсафаси ўзининг очиқ ифодасини топган.

Тилнинг теран антропоцентриқ мағзу моҳияти муҳтарам Юртбошимиз томонидан мана бундай таърифланган: “...Ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир”⁵.

Кўринадики, антропоцентризм тилнинг бевоқифа асосига дахлдор ҳодисадир. Рус тилшуноси Т.Б.Радбиль антропоцентризм тилнинг фундаментал, базавий хусусияти эканлигини атрофлича ёритар экан, Ю.С.Степановнинг “тил инсон андазасида яратилган ва бу ўлчам тилнинг тузилишининг ўзида муҳрланган, шунга мувофиқ тил ўрганилмоғи ҳам керак”, деган гапларини келтиради⁶. Тилдаги сонсиз-саноқсиз метафораларни эсга олгандаёқ инсон ташқи дунёни ўз ўлчови, ўз андазаси билан идрок этишини осонлик билан тасаввур қилмаслик мумкин эмас: *дарахтлар кўз ёш тўкди, мезонлар кезар, асаблар тупроққа чўккан эди тиз, ожиз жасорат, саратон мудрайди, ҳайратдан пол қотган офтоб, шуълалар ўйнайди, бировдан хижолат бўлган тол, еллар ҳам уйғонди ишқалаб кафтин, майса силкитади бош, ҳовлиқма жилғалар чопар, азалий ҳукмини ўқиди ҳаёт, баҳор келаётир, ивирсир баҳор, гул ўқиб турар байт, майса уйғонар, ел кезар, учқур замон, номард табиат, уйғонувчи боғлар, қуёш чекар оҳ, шамоллар ўйнайди, тўлқинлар қутурсин, доно табиат,*

Тилни фақат кишилар ўртасидаги алоқа воситаси сифатидагина талқин этиш инсоннинг табиий тилини, бу бениҳоя мураккаб ва муҳташам ҳодисани, энг ками, жўнлаштиришдан, аниқ бир миллий қиёфа ёки миллий-руҳий заминдан мутлақо мосуво бўлган сунъий тилга (масалан, эсперанто каби) тенглаштиришдан, йўл ҳаракатини тартибга солиш мақсадида яратилган шартли “тил”га бараварлаштиришдан бошқа нарса эмас”.

“Тил халқлар руҳининг худди зоҳирий намоён бўлишидир: халқнинг тили унинг руҳидир ва халқнинг руҳи унинг тилидир, булардан-да бир-бирига айнан мос бошқа бирор нарсани тасаввур қилиб бўлмайди”;

“...Ўзликни англаш, миллий онг ва тафаккурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир”.

TA'LIMI

қаққаха уради қадим бу ҳаёт (А.Орипов). Ташқи оламдаги сифат-хусусият, ҳаракат-ҳолатларни инсон “ўз танасидан ўтказиб”, ўзига хос нигоҳ тарзидан келиб чиқиб, гўё ўзига нисбатлаб баҳолайди ва номлайди, мазкур метафораларнинг асосида инсон турганлиги кўриниб турибдики, уларнинг моҳият-мантисини инсондан тамоман ажратиб изоҳлаш гоётада мушкул эканлигини таъкидлаш лозим.

Тилнинг ана шундай объектив хусусиятига мувофиқ равишда тилни тадқиқ қилишда ва тушунтиришда инсон феномени асосий ўринда туриши, тил эса инсон шахсини, демакки, миллат, халқ тушунчаларини таркиб топтирувчи бош унсур деб қаралиши зарур. Мутахассислар таниқли рус адиби С.Довлатовнинг “инсон шахсиятининг 90 фоизини тил ташкил қилади”, деган ҳикматомуз гапини тилга оладилар. В.А.Маслова таъкидлаганидай, инсон ақлини, инсоннинг ўзидай, тилдан ва нутқ яратиш ҳамда нутқни идрок қилиш қобилиятдан ташқарида тасаввур этиб бўлмайди. У ўринли кўрсатиб ўтганидек, кейинги ўн йилликларда ҳозирги тилшуносликда мазкур парадигма доирасида шаклланган когнитив тилшунослик ва лингвокультурология (лисоний маданиятшунослик) йўналишлари тилдаги маданий омил ва инсондаги лисоний омилга қаратилган бўлиши лозим. “Лингвокультурология тилни маданият ҳодисаси сифатида ўрганади. Бу дунёни миллий тил призмаси орқали ўзига хос тарзда кўриш бўлиб, бунда тил алоҳида миллий менталликнинг ифодачиси сифатида иштирок этади”⁷.

Бугун лингвокультурология рус ва бошқа хорижий тилшуносликда алоҳида лингвистик йўналиш сифатида шаклланди ва ривожланиб бормоқда, ўқув фани сифатида филологик олий таълим тизимида кириб ҳам бўлди. Мамлакатимизда ҳам антропологик, хусусан, лингвокультурологик йўналишдаги тадқиқотлар, асосан, қиёсий аспектда бўлса-да, бошланган. Лингвокультурологияни ўқув фани сифатида филологик таълимга олиб кириш юртимизда етук фило-

лог-мутахассислар тайёрлаш ишига фойда келтиришини таъкидламоқ жоиздир.

Тил дунёни ўзига хос тарзда кўриш, билиш, идрок этиш ва англаш, айна пайтда бошқаларга тайинли таъсир этишнинг қудратли қуроли экан, бу қуролга чинакам ва садоқатли соҳиб бўлмоқ инсонлик рутбаси ва ягона қавмлик туйғусининг тириклиги учун мустаҳкам заминдир.

Тил дунёни ўзига хос тарзда кўриш, билиш, идрок этиш ва англаш, айна пайтда бошқаларга тайинли таъсир этишнинг қудратли қуроли экан, бу қуролга чинакам ва садоқатли соҳиб бўлмоқ инсонлик рутбаси ва ягона қавмлик туйғусининг тириклиги учун мустаҳкам заминдир. Тил миллатнинг тафаккур тарзини, тахайюл

интизомини тайин этар экан, бу тарз ва интизомнинг барқарорлиги, демакки, одам боласининг ақлий ва руҳий камолоти шу тилга муҳаббат билан пайдордир. “Миллий онг”, “миллий тафаккур”, “миллий маданият”, “миллий маънавият”, “миллий менталитет”, “миллий характер” каби бугун кенг истеъмолда бўлган жуда кўплаб залворли истилоҳларнинг мантикий мағзини, табиийки, тил ташкил этиши ҳақиқатдир. Ана шуларга кўра ҳам тил – бемисл неъмат, муҳташам синоат, мустаҳкам хилқат.

Бугун ўзбек тили ўттиз бир миллионли Ўзбекистоннинг ардоқли тилидир. Чорак асрдирки, бу тил мустақил мамлакатнинг давлат тили сифатида, миллатидан қатъи назар, барча фуқароларни бирлаштириб, жипслаштириб келади. Ўзал юртимизнинг буюк келажagini барпо этмоқ масъулиятини елкага олган барча ватандошларимиз конституциямиз, байроғимиз, гербимиз, мадҳиямиз каби мустақил давлатимизнинг муқаддас тимсолларидан бирига айланган ўзбек тилига эҳтиром кўрсатадилар. Юртбошимиз раҳнамолигида шаклланган одил ва холис тил сиёсати боис кўп миллатли мамлакатимизда барча тилларнинг ривож ва ўрганилиши учун тегишли шароит яратилган, бугунги кунда мактабларда таълим етти тилда олиб

борилмоқда, бир қатор тилларда оммавий ахборот воситаларининг фаолияти йўлга қўйилган. Турли миллат вакиллари томонидан миллий маънавиятнинг асос устун сифатида она тили ва айна пайтда муқаддас тимсол сифатида давлат тилини ўрганиш юртимиздаги адолатли тил сиёсатининг намоёнидир.

Бугун ўзбек тили ўттиз бир миллионли Ўзбекистоннинг ардоқли тилидир. Чорак асрдирки, бу тил мустақил мамлакатнинг давлат тили сифатида, миллатидан қатъи назар, барча фуқароларни бирлаштириб, жипслаштириб келади.

¹И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 8-бет.

²А.Нурмонов, Г.Зиёдуллаева. Ўқувчиларнинг тил компетентлигини шакллантириш ва ривожлантириш муаммолари // Маърифат, 2014 йил 18 июнь.

³Н.Маҳмудов. Маърифат манзиллари. Т.: Маънавият, 1999. 44-бет.

⁴В.Гумбольдт. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс, 1984. С.68, 167, 303, 317, 319, 324.

⁵И.Каримов. Юксак маънавият – энгилмас куч. Т.: Маънавият, 2008. 83-бет.

⁶Т.Б.Радбиль. Основы изучения языкового менталитета. М.: Флинта: Наука, 2009. С.89.

⁷В.А.Маслова. Лингвокультурология. М.: Academia, 2001. С.8.

Luqmon BO'RIXON,

O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan madaniyat xodimi

...ULUG' ELDIR BU!

O'tgan asrning saksoninchi yillarida, sho'ro tuzumi chok-chokidan so'kilib borayotgan chog'lar mamlakatga Janubiy Osiyoning eng nufuzli davlatlaridan birining rahbari tashrif buyuradi. Moskvadagi tantanali tadbirlar tugagach, mo'tabar mehmon musulmon olamining yirik allomasi Ismoil al-Buxoriy qabrini ziyorat qilish niyati borligini sho'ro rahbarlariga bildiradi. Dahriylik g'oyasi bilan qurollangan arboblar bunday kutilmagan istakdan bezovtalanib qolishadi. To'g'rirog'i, ular bunday alloma haqida eshitishmagan, qabri qayerdaligini bilishmas ham edi.

Talablar ortidan talablar, buyruqlar ketidan buyruqlar jaranglaydi. Xullas, ancha so'rab-surishtirishlardan so'ng chindan ham Ismoil al-Buxoriy nasabli bir ulug' zot tarixda bo'lgani, uning qabri Samarqand yaqinidagi qishloqlardan birida ekani aniqlanadi. Ammo bu joy qarovsiz, chakalakzor, vahimali bir maskan ekan.

Arboblar zudlik bilan ziyoratgohni tartibga keltirishni buyurishadi. Lekin vaqt juda qisqa edi. Ulgurishmaydi. Shunda rahbariyat xorijlik davlat arbobi tashlandiq qabristonni, vayrona maskanni kunduzi ko'rishini istamay, o'zlaricha nayrang ishlatishadi, ya'ni yuksak martabali mehmonni ziyoratga tunda olib kelishadi. Shu alfozda go'yoki sharmandagarchilikdan qutulib qolishadi.

Albatta, bugungi yoshlarga, mustaqillik ma'naviyati ong-shuurini tongdek tozalagan avlodga o'sha davrning ayanchli voqealari mubolag'ali bir ertakdek tuyuladi. Aytasangiz, hatto ishonmasligi mumkin. Lekin bu haqiqat. Achchiq haqiqat. Zero, davlat manfaati har qanday inson manfaatidan ustun qo'yilgan, xalq orzu-istaklari, huquqlari, uning qadriyatlari poymol etilgan, tarixi, ma'naviy-madaniy merosi oyoqosti qilingan va buning barchasi chiroyli shiorlar-u balandparvoz hayqiriqlar ortiga yashirilgan mustabid tuzumdan boshqa hech narsa kutib ham bo'lmasdi. Bu haqda muhtaram Prezidentimiz o'zining "Yuksak ma'naviyat – yengilmas kuch" asarida shunday yozadi:

"Uzoqqa bormasdan, xalqimiz o'z boshidan kechirgan mustamlaka davrini bir ko'z oldimizga keltiraylik. Qariyb 150 yil davom etgan, tariximizning tom ma'nodagi qora kunlari bo'lmish o'sha zamonda bir paytlar o'zining qudratli davlatchiligi, buyuk farzandlari, yuksak ilm-u madaniyati, obod shahar va qishloqlari bilan dunyoni hayratda qoldirgan el-yurtimiz qanday og'ir mashaqqatlarga duchor bo'lganini yaxshi bilamiz".

Ha, Istiqloqligina bizlarni bunday isnoddan, badnomlikdan xalos etdi. Ozodlikning yorug' tonglarida biz haquhuqimizni, qadr-qimmatimizni qayta tikladik. Bugun mustaqil O'zbekiston dunyoga tanildi! Uning boy tarixi, shonli buguni tillarda doston bo'lib turibdi. Bugun butkul boshqacha manzaralarning guvohi bo'lib turibmiz. Bir paytlar tashlandiq, xaroba holiga tashlab qo'yilgan Ismoil al-Buxoriy ziyoratgohi obod, muhtasham go'shaga aylantirilgan. Bu yerdan yuzlab, minglab ziyoratchilarning, chet ellik sayyohlarning qadami tun-u kun uzilmaydi. Albatta, bunday ulkan islohotlarni, ta'mirlangan, qayta tiklangan tarixiy obidalarni, muqaddas qadamjolarini, yurtimizda kamolga yetgan ulug' allomalarining yodgorliklarini bugun mamlakatimizning har bir shahar va qishlog'ida uchratishimiz mumkin. Zero, o'z ulug'larini ulug'lagan elgina ulug'likka munosib bo'ladi. Yaqindagina Samarqand shahrida bo'lib o'tgan "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiya ham fikrimizning yaqqol tasdig'idir. Ushbu anjumanning ochilish marosimida qatnashgan davlatimiz rahbarining quyidagi so'zlari qaddimizni, qadr-qimmatimizni yana bir pog'ona yuksaltirdi, deya bimalol aytishimiz mumkin.

"Bugungi konferensiyamizning maqsadi – O'rta asrlarda Sharq olamida yashab ijod etgan buyuk alloma va mutafakkirlarning ilmiy merosini chuqur muhokama

qilish va anglash, uning zamonaviy sivilizatsiya tarixida tutgan o'rni va roliga baho berishdan iborat. Ana shu bebaho ilmiy merosni yanada teran tadqiq etish va ommalashtirishga qaratilgan sa'y-harakatlarga yangi turtki berish, Sharqning ulug' allomalari tomonidan amalga oshirilgan kashfiyot-

lar zamonaviy ilm-fan va taraqqiyot uchun naqadar dolzarb va zarur ekanini ochib berishning ahamiyati ham shunchalik muhim deb hisoblayman".

Darhaqiqat shunday. Bizning zaminimizda unib o'sgan, ijod qilgan ko'plab fozil va oqil insonlar jahon ilm-u faniga, dunyo tamadduniga ulkan ulush qo'shganlar. Jumladan, zamonaviy matematika, trigonometriya va geografiya fanlari taraqqiyotiga beqiyos hissa qo'shgan *Muhammad ibn Muso al-Xorazmiy*, "Astronomiya asoslari" asarining muallifi *Ahmad Farg'oniy*, ulug' qomusiy alloma *Abu Rayhon Beruniy*, "Tib qonunlari" deb atalgan bebaho asar muallifi *Abu Ali ibn Sino*, buyuk olim va davlat arbobi *Mirzo Ulug'bek* kabi ajdodlarimiz nomlarini faxr bilan tilga olamiz. Bugungi kunda ularning zakovati, insonparvarligi oldida jahon ahli bosh egib turibdi desak, aslo mubolag'a bo'lmaydi. Ular qoldirgan ilmiy-madaniy meros YUNESKOning Madaniy meros ro'yxatiga kiritilgani, Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Ispaniya, Misr, Eron kabi ko'plab mamlakatlardagi kutubxonalarining "oltin fond"ini tashkil etishi fikrimizning yaqqol dalilidir. Shuningdek, dunyoning Rossiya, Latviya, Fransiya, Misr singari qator mamlakatlarida bizning ulug' alloma ajdodlarimizga yodgorliklar o'rnatilganini ham mamnuniyat bilan ta'kidlab o'tish joiz. Nazarimda, Samarqandda bo'lib o'tgan nufuzli anjuman tag'in bir yorqin, farahbaxsh haqiqatni dunyo hamjamiyatiga yana bir karra eslatganday bo'ldi. Jahonning eng yetakchi mamlakatlari kechasi, buguni va ertasi bilan maqtana olishi mumkin, xolos. Lekin ular ichida uzoq o'timishi, unda yashab o'tgan ajdodlari qoldirgan ilmiy, madaniy meros bilan g'ururlana oladiganlari kamdan-kam topiladi. Yaratgan bizni bunday baxtdan qismagan. Biz xuddi bugunimiz, kelajagimiz kabi uzoq o'tmishimiz, bobolarimiz-momolarimiz bunyod etgan, asrlar osha

yashab, dunyo tamadduniga hissa qo'shib kelayotgan ilmiy, ma'naviy asarlar, bitiklar ila boshimizni baland tutib faxr-iftixorga to'lib-toshib gapira olamiz. Ammo bugun zamona zayli juda tez evrilmoqda. Jahon ilm-u fani yangidan-yangi ilmiy kashfiyotlarni, tafakkur mevalarini kutmoqda. Modomiki shunday ekan, bugun ajdodlar yaratib ketgan mo'jizalar, ulug'vor ishlar bilan faxrlanib o'tirishgina kifoya qilmaydi. Balki ularning buyuk faoliyatini davom ettirish, yurtimiz nomini olam uzra yanada tanitish har birimizning burchimizdir. Shu sababdan ham bugun mustaqil mamlakatimizda ma'naviyat-ma'rifat, ta'lim-tarbiya ishlariga alohida e'tibor berilmoqda. Yurtimizda keng ko'lamlisohotlar, bunyodkorlik ishlari amalga oshirilgandan buyon oliy o'quv yurtlari soni ikki barobarga oshdi, bugungi kunda 60 ta universitet va institutda 230 ming nafardan ziyod talaba tahsil olmoqda. Shuningdek, ko'pgina yoshlarimiz eng ilg'or, taraqqiy topgan xorijiy davlatlarning ilm maskanlarida saboq olishib, tajriba orttirib, yetuk mutaxassislar bo'lib

yetishishga intilishmoqda. Qolaversa, bugun O'zbekistonda Yevropa va Osiyoning bir qator yetakchi oliy o'quv yurtlarining filiallari, jumladan, Vestminster universiteti, Singapur menejmentni rivojlantirish instituti, Turin politexnika universiteti, Rossiya neft va gaz universiteti, Moskva davlat universiteti, Rossiya iqtisodiyot universiteti filiallari faoliyat yuritib turibdi. Joriy yilning oktabr oyidan boshlab esa Janubiy Koreyaning Inxa universiteti filiali ular safiga qo'shildi. Bu oliy o'quv yurtida talabalar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, kompyuter muhandisligi sohalarida tahsil olishadi. Shuni alohida ta'kidlash

joizki, har qanday mamlakatda ilm-u fanning rivojlanishi, ta'lim-tarbiya ishlarini yuksak darajada tashkil etilishi uchun, eng avvalo, tinchlik, xotirjamlik, ertangi kunga ishonch zarur. Ne baxtki, biz bugungi kunda osoyishta hayotimiz, farovon turmushimiz, kelajakka bo'lgan ishonch-u umidimiz bilan ham haqli ravishda g'ururlana olamiz. Farzandlarimizning qismati shunday ulug' yurt, shunday ulug' xalq bilan bog'liqligi yuraklarimizga bitmas-tuganmas iftixor, shodlik bag'ishlaydi. Barchamizni bunyodkorlik ishlariga kamarbasta bo'lishga undaydi.

Zeboxon SAIDAHMEDOVA,
Respublika ixtisoslashgan musiqa va san'at
akademik litseyining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

KO'P BILMOQ ILMI

Darsning mavzusi: So'z birikmasini mustahkamlash.

(8-sinf, I chorak)

Darsning maqsadi:

- o'quvchilarning so'z birikmasi yuzasidan o'zlashtirgan bilimlarini umumlashtirish;
- o'quvchilar ongiga hamkorlik, insoniylik, do'stlik tuyg'ularini singdirish;
- o'quvchilarda matn yaratish ko'nikmasini rivojlantirish.

Darsning turi: bilim, ko'nikma va malakalarni umumlashtirish.

Darsning usuli: reproduktiv, induktiv, aralash.

Darsning jihozi: mavzuga oid ko'rsatmali va tarqatma didaktik materiallar.

Darsning borishi:

Dars o'quvchilarni uch guruhga bo'lishdan boshlanadi. O'qituvchi uy vazifasini tekshirish hamda bugungi bajariladigan vazifa, topshiriqlar so'z birikmasini mustahkamlashga qaratilganligini aytadi.

Uyga berilgan 68-mashq har bir guruhdan 1 tadan o'quvchiga o'qitiladi. So'z birikmalari, teng va tobe bog'lanish izohlanadi. Javob bergan o'quvchilarga rag'bat kartochkasi beriladi.

Darslikdagi 1-topshiriq mustaqil yoki og'zaki bajariladi. Bunda guruhlariga bajarilgan gapni teng

bog'lanish va tobe bog'lanishga ajratish vazifasi topshiriladi. 2-topshiriqni o'quvchilar daftarlarida bajarishadi. Ular berilgan so'z birikmalarini birikish usullari bo'yicha guruhlashadi. Tayyor guruh qarsak chaladi.

1-guruh (bitishuv): *Zavq olish, tez yugurdi, ayyor tulki, katta tanaffus, qizg'in suhbat, yangi ko'ylak, haydalgan yer, g'ishtli imorat, oltin yaproq.*

2-guruh (boshqaruv): *raqsga tushish, kutubxonaga kirish, ukasi uchun olmoq, she'r yodlamoq, ko'klamda unmoq, qalam bilan yozmoq, so'qmoq orqali yurmoq.*

3-guruh (moslashuv): *o'quvchilarning barchasi, daftar varag'i, shahar ko'chalari.*

Topshiriqni tez va to'g'ri bajargan guruh rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

Shundan so'ng guruhlariga testlar tarqatiladi:

1. Qaysi qatorda hokim so'zi sifat bilan ifodalangan so'z birikmalari berilgan?

1) sevimli qo'shiq; 2) hayoti achinarli; 3) otdan baland; 4) ukamdek ishchan; 5) gul chiroyli; 6) gulning chiroyi;

- A. 2, 3, 4, 5, 6
- B. 2, 3, 4, 5
- C. 2, 3, 4
- D. 3, 4

2. Ikki qavatli uy birikmasidagi tobe so'z qaysi qatorda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A. Uy
- B. Qavatli uy
- C. Ikki
- D. Ikki qavatli

3. Quyidagi so'z birikmalaridan qaysi biri qaratqichli birikma hisoblanadi?

- A. Oltin soat
- B. Yurtimiz yoshlari
- C. Uzum edi
- D. Peshin chog'i

4. So'z qo'shilmadagi teng bog'lanishni aniqlang.

- A. Baland uy
- B. Maktabga bormoq
- C. Shahar va qishloq
- D. Qizil olma

5. Bitishuvli so'z birikmasini toping.

- A. Qiz husni

TA'LIMI

- B. Ukam uchun olmoq
C. Birdan gapirmoq
D. Ukamdan olmoq

6. Moslashuvli bog'lanishda egalik qo'shimchasi, odatda, qaysi so'z tarkibida bo'ladi?

- A. Bosh so'z tarkibida
B. Ergash so'z tarkibida
C. Bosh so'z yoki ergash so'z tarkibida
D. So'z birikmasida qaysi so'z oldin joylashsa, o'sha so'z tarkibida

Topshiriqni tez va to'g'ri bajargan guruhga rag'bat kartochkasi beriladi.

So'ngra o'quvchilarning bilimlarini tekshirish maqsadida "Rost, yolg'on" o'yini o'tkaziladi. Bunda o'quvchilar qog'ozga yozilgan birikmalarning rost yoki yolg'onligini aniqlab, doskaga yopishtirishadi.

ROST

- Mehnat (ning) gashti – moslashuvli birikma (+)
Barkamol avlod – bitishuvli birikma (+)
Kitob va daftar – teng bog'lanish (+)
So'z birikmasi – nutq birligi (+)
Sinfimiz o'quvchilari – moslashuvli birikma (+)
Raqsqa tushish – boshqaruvli birikma (+)

YOLG'ON

- Quyosh nuri – bitishuvli birikma (-) – moslashuv.
Qizargan olma – boshqaruv (-) – bitishuvli birikma.
Maktab sari ketmoq (-) – moslashuv – boshqaruv.
Hayot uchun – boshqaruvli birikma (-) – birikma emas.

Ohangdor qo'shiq – boshqaruvli birikma (-) – bitishuv.

Gap – til birligi (-) – nutq birligi.

O'quvchilarni ona tili faniga yanada qiziqtirish maqsadida "Anogramma o'yini" dan foydalaniladi. Bunda o'quvchilar adashgan harflarni tiklab so'z hosil qilishlari kerak bo'ladi. Ular quyidagi so'zlarni topishadi:

lamoshuxum-**xushmuomala**

Isoyqeb-**beqiyos**

Rubatojav-**ajabtovur**

So'ng o'quvchilarga yuqoridagi so'zlardan foydalanib, gap tuzish topshiriladi. Ular bu vazifani mumtoz kuy sadolari ostida bajarishadi.

Inson **xushmuomala**, **beqiyos** fazilatlariga ega ekan, u **ajabtovur** mo'jizalar ummonida erkin suza oladi.

O'quvchilarning tuzgan gaplaridan so'z birikmasi aniqlanadi.

Dars so'nggida rag'bat kartochkalarining soniga qarab g'olib guruh aniqlanadi, faol o'quvchilar baholanadi.

Uyga vazifa sifatida darslikdagi 5-topshiriq beriladi.

Mahmuda JO'RAMIRZAYEVA,
Namangan viloyati Uchqo'rg'on tumanidagi
34-ixtisoslashtirilgan umumiy o'rta ta'lim maktabining
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi,
O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan
xalq ta'limi xodimi

ADABIYOTIMIZ SIYMOLARI – FAXRIMIZ

Mavzu: Adabiyotimiz siymolari.

Kesim va uning ifodalanishi
(9-sinf, o'zbek tili darsi, II chorak)

1-dars.

Darsning maqsadi:

– o'quvchilarda adabiyotga bo'lgan muhabbatni oshirish, ularni adabiyotimizning yorqin siymolari ijodi bilan yaqindan tanishtirish, kesim va uning ifodalanishi yuzasidan grammatik ma'lumotlar berish;

– o'quvchilar ongiga milliy qadriyatlarga hurmat, ajdodlar merosini asrab-avaylash kabi tushunchalarni singdirish;

– o'quvchilarni mantiqiy, mustaqil fikrlashga o'rgatish, ularning og'zaki va yozma nutqini o'stirish.

Darsning jihozi: darslik, rangli rasmlar, slaydlar.

Darsning usuli: taqdimot, "TSMU" usuli.

Darsning shiori: Ozod yurtning istiqbolli yoshlariga iqbol yor bo'lsin!

Darsning borishi:

Dars o'quvchilarning uyda yozib kelgan «Yaxshilik bu...» mavzusidagi kichik hikoyalarni o'qitib tahlil qilish, ta'vil taassurotlari haqida suhbatlashishdan boshlanadi.

So'ng o'quvchilar maxsus (rasm yoki geometrik) belgilar asosida quyidagi guruhlariga bo'linadi:

1-guruh: «Istiqbol».

2-guruh: «Istiqbol».

Yangi mavzu bayoni:

O'qituvchi o'quvchilarga bugungi dars mavzusini aytib, yozuv taxtasi va o'quvchilar daftariga sana va yangi mavzuni yozdiradi.

Har ikkala guruhga quyidagicha savol beriladi:

1. Adabiyot nima?

1-guruh o'quvchisi: Adabiyot – so'z san'atidir. U arabcha "adab", ya'ni "odob" so'zidan tashkil topib, odob-axloqni o'rgatadi.

2. Adabiyotimiz siymolari deganda kimlarni tushunasiz?

2-guruh o'quvchisi: She'r va nasriy asarlarni yozgan shaxslar adabiyotimiz siymolaridir.

So'ngra o'qituvchi o'quvchilar javobini umumlashtiradi:

Bizning adabiyotimiz ko'p asrlilik tarixga ega, shuning uchun adabiyotimiz siymolari va ular yaratgan asarlarni bosqichlarga bo'lib o'rganamiz.

O'quvchilar diqqati ekranda ko'rsatilgan quyidagi adabiyot bosqichlariga qaratiladi:

1. Mumtoz adabiyot asarlar va ularning mualliflari faoliyati (X–XIX asrlar).

2. XX asr adabiyoti vakillari va ularning asarlari.

3. Mustaqillik davri adabiyoti vakillari va ularning asarlari.

Har bir davr haqida o'qituvchi qisqacha ma'lumot beradi.

Monitor orqali A.Navoiy, Mashrab, Nodirabegim, A.Qodiriy, Said Ahmad, A.Oripov suratlari ko'rsatiladi va har bir guruh o'quvchilari o'zi tanlagan davrga mos adabiyot siymolari haqida bilganlarini taqdimot qilishadi.

"Istiqbol" guruhi o'quvchilari mumtoz adabiyot vakillari haqida taqdimot o'tkazishadi. O'quvchilar maxsus

belgilar orqali baholanib boriladi.

1-o'quvchi: O'zbek she'riyatining sultoni, buyuk mutafakkir va davlat arbobi, ma'rifatparvar shoir Alisher Navoiy Xirotda tavallud topgan. U turkiy va forsiy tillarda ijod qilgan. Shoir to'rt kitobdan iborat "Hazoyin ul-maoniy" she'riy to'plami, beshta mustaqil dostonidan iborat "Xamsa"ni yaratgan. U o'z dostonlarida falsafiy hamda tarbiyaga oid qarashlarini bayon etgan.

2-o'quvchi: Boborahim Mashrab hijriy 1050-(milodiy-1640) yili Namanganda kosib Valibobo bo'zchi xonadonida tug'ildi. U otasidan yosh yetim qoldi. Boborahim maktab ta'limini Namanganda olgach, Qashqar, Yorkent, Bog'dod kabi shaharlarni kezib, u yerdagi mashhur kishilar bilan muloqotda bo'ldi. Mashrabning adabiy merosi bizgacha alohida va mukammal devon holida yetib kelmagan. Shoir g'azal, mustazod, murabba', musaddas kabi mumtoz adabiyot

janrlarida ijod qilib, ularda insonparvarlik g'oyalarini tarannum etgan.

3-o'quvchi: Mohlaroyim (Nodira) mashhur shoira, davlat arbobi, madaniyat va adabiyot homiysidir. Shoira 1792-yili Andijon hokimi Rahmonqulibiy oilasida tug'ildi. O'tkir zehnlil Mohlaroyim Sharq mumtoz adabiyotini jiddiy o'rgandi, she'rlar mashq qilib yoshligidanoq shoira sifatida tanildi. Mohlaroyimning bizgacha o'zbek va fors-tojik tillarida "Nodira", "Komila" va "Maknuna" taxalluslari bilan yaratgan lirik asarlaridan iborat katta merosi yetib kelgan.

"Istiqbol" guruhi o'quvchilari XX asrda ham, mustaqillik davrida ham ijod qilgan shoir va yozuvchilar haqida taqdimot qilishadi.

1-o'quvchi: O'zbek romanchilik maktabini boshlab bergan taniqli yozuvchi Abdulla Qodiriy Toshkent shahrida tug'ilgan. Uning "O'tkan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlari, "Obid ketmon" qissasi, "Uloqda" hikoyasi o'zbek adabiyotining eng yorqin asarlari qatoridan joy olgan. 1937-yilda Abdulla Qodiriy "temir tuzum" tazyiqi ostida qamoqqa olindi va 1938-yil 4-oktabrda otib o'ldirildi.

1990-yilda Respublika Prezidenti Farmoni bilan Abdulla Qodiriy nomidagi Davlat mukofoti ta'asis etildi. 1991-yilda esa A.Qodiriy ijodi A.Navoiy nomidagi Davlat mukofotiga sazovor topildi. Respublikamizda 1994-yil yozuvchining 100 yillik yubileyi keng nishonlandi.

2-o'quvchi: O'zbek adabiyotining eng yirik yozuvchilaridan biri Said Ahmad Xusanxo'jayev 1920-yili Toshkent shahrida ziyoli oilasida dunyoga keldi. U o'rta maktabda o'qib yurgan kezaridayoq adabiyotga ishtirok etib adabiyotga ixlos qo'ydi.

S.Ahmad ijodini hikoya janrida boshlab, bir necha matbuot nashrlarida faoliyat olib bordi. U hayoti davomida ko'plab feleton, ocherk va hikoyalar yozdi. Adibning "Sher yurak" (1942), "Farg'ona hikoyalari" (1948), "Muhabbat" (1949) kabi to'plamlari nashr etilgan. Adibning "Ufq" nomli roman-trilogiyasi o'zbek romanchiligiga katta hissa bo'lib qo'shildi. O'zbekiston xalq yozuvchisi S.Ahmad mohir dramaturg sifatida ham tanildi.

3-o'quvchi: A.Oripov 1941-yil 21-martda Qashqadaryo viloyati Koson tumani Nekuz qishlog'ida oddiy dehqon oilasida tug'ildi. Serfarzand oilaning kenjasi bo'lgan A.Oripov yoshligidanoq o'tkir zehni va qobiliyati bilan ajralib turardi. U 1958-yilda Toshkent davlat universitetining filologiya fakulteti jurnalistika bo'limiga o'qishga kirdi. Uning dastlabki "Umr duch kelarkan", "Hali oldindadir go'zal kunlarim", "Sendan yiroqda" she'rlari talabalik davrida matbuotda

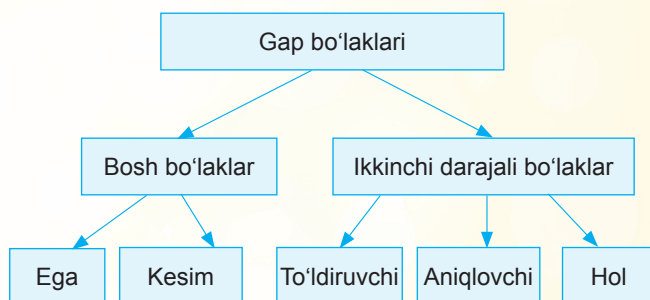
e'lon qilindi. Uning "Onajon", "Ruhim", "O'zbekiston" she'rlarini barcha sevib o'qiydi. A.Oripov mustaqil O'zbekiston Respublikasining madhiyasini yozgan va O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasiga ko'p yillar raislik qilgan taniqli shoirdir.

Shundan so'ng o'quvchilar diqqati darslikka qaratiladi.

"Istiqbol" guruhi o'quvchilari darslikdagi 1-topshiriq «Zahiriddin Muhammad Bobur» matnini ifodali o'qiydi. O'qituvchi Zahiriddin Bobur suratini doskaga ilib qo'yadi.

"Istiqbol" guruhi o'quvchilari o'qilgan matn asosida savol tayyorlaydi.

So'ngra o'quvchilarga 1-slayd namoyish etiladi. Ikkala guruh o'quvchilari tarmoqlar usuli asosida gap bo'laklari va ularning turlarini izohlashadi.

Guruhlar bilan quyidagicha savol-javob o'tkaziladi:

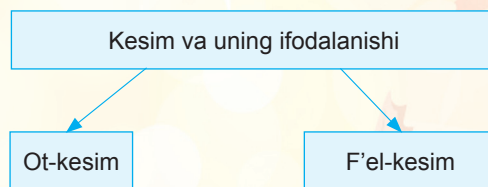
1. Gap bo'laklari deb nimaga aytiladi?

1-guruh o'quvchisi: Gapda biror so'roqqa javob bo'lgan va o'zaro tobe bog'langan so'z yoki so'z birkimasi gap bo'lagi deyiladi.

2. Gap bo'laklari necha turga bo'linadi va ular qaysilar?

2-guruh o'quvchisi: Gap bo'laklari 2 guruhga bo'linadi: bosh bo'laklar va ikkinchi darajali bo'laklar. Bosh bo'laklar, ya'ni ega va kesim gapning grammatik asosini tashkil qiladi. Ikkinchi darajali bo'laklar: to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol gapda bosh bo'laklarni to'ldirib, aniqlab, izohlab keladi.

2-slayd.

2-slayd bo'yicha ham guruhlar bilan quyidagicha savol-javob o'tkaziladi:

1. Kesim deb qanday gap bo'lagiga aytiladi?

1-guruh o'quvchisi: Gapning markazini tashkil etib, boshqa bo'laklarni o'z atrofiga birlashtirib nima qildi? nima qiladi? nima qilyapti? kimdir? nimadir? qandaydir? nechta? kabi so'roqlarga javob bo'ladigan bo'lak kesim deyiladi.

2. Kesimlar qanday turlarga bo'linadi?

2-guruh o'quvchisi: Kesimlar qaysi so'z turkumi bilan ifodalanishiga qarab ot-kesim va fe'l-kesim tur-lariga bo'linadi.

Shundan so'ng o'qituvchi ot-kesim va fe'l-kesim deb nimaga aytilishini tushuntiradi. Ot-kesimning ifo-dalanishi 3-slayd orqali namoyish etiladi.

1. Ot-kesim va uning ifodalanishi. Bosh, jo'natish, o'rin-payt, chiqish kelishigidagi otlar bilan: O'zbe-kistonning poytaxti – Toshkent. Bu sovg'a ukamga. Uning kaliti onamda. Bularning hammasi sevinchdan.

2. Sifat bilan: Shahar go'zal.

3. Olmosh bilan: Bu narsa o'z-o'zimizniki.

4. Otlashgan son bilan: O'ning yarmi besh.

5. Ravish bilan: Dangasaning vaji ko'p.

6. Undov so'z bilan: Buyruqni bajarmaganning holi voy.

7. Modal so'z bilan: Uning ezgu niyati bor.

O'quvchilar slayddagi har bir berilgan misolni o'qib izohlashadi. So'ngra o'quvchilar diqqati darslikdagi "Bilib oling" rukni ostida berilgan grammatik qoidaga qaratiladi va o'qitib izohlanadi.

Yangi mavzuni mustahkamlash:

1. O'quvchilar darslikdagi 1-mashqni sharti bo'ycha bajarishadi (1-guruhga 1–2 gap, 2-guruhga 3–4 gap).

2. 2-mashqda berilgan hikmatlar guruh o'quvchilari tomonidan o'qitilib, mazmuni izohlanadi.

3. Lug'at bilan ishlash.

Lug'atda berilgan so'zlar o'quvchilarning lug'at daf-tariga yozdiriladi va ular ishtirokida gaplar tuzdiriladi. Har bir guruh lug'atdagi 2 tadan so'z ishtirokida gap tuzadi.

4. 2-topshiriq asosida o'quvchilar savollarga javob berishadi.

5. 3-topshiriq sharti asosida bajariladi. 2-guruh matnni ifodali o'qiydi. 1-guruh matn mazmunini so'zlab beradi.

6. "TSMU" usuli asosida dars yakunlanadi. 1-gu-ruh o'quvchilari leksik mavzu yuzasidan, 2-guruh o'quvchilari esa grammatik mavzu yuzasidan o'z fikr va mulohazalarini bildirishadi.

T – o'tilgan mavzu yuzasidan fikringizni tushuntir-ing.

S – sababini ko'rsating.

M – misollar keltiring.

U – umumlashtiring.

«Istiqbol» guruhi o'quvchilari bu topshiriqni quy-i-dagicha bajarishadi.

1-o'quvchi: Men bugungi darsda adabiyoti-mizning buyuk siymolari bo'lmish A.Navoiy, Z.M.Bobur, Mashrab, Nodirabegim, A.Qodiriy, S.Ahmad, A.Oripov kabi shoir va yozuvchilarning

hayoti bilan tanishdim. Ular yaratgan ma'naviy me-rosdan boxabar bo'ldim. Ayniqsa, Bobur ijodi menda katta taassurot qoldirdi.

2-o'quvchi: Adabiyotimiz siymolarining asarlarini o'qib dunyoqarashim kengayishiga, so'z boyligim oshi-shiga erishdim.

3-o'quvchi: Menda A.Navoiy va Mashrab, Nodirabegim g'azallarini, Z.M.Boburning "Boburnoma" asarini, A.Qodiriyning "O'tkan kunlar", S.Ahmadning "Ufq" romanini, A.Oripov she'rlarini o'qish ishtiyoqi uyg'ondi.

«Istiqbol» guruhi o'quvchilarining fikrlari esa qu-yidagicha bo'ldi.

1-o'quvchi: Gap bo'laklari, ularning turlari, kesim va uning turlari, ot-kesimning ifodalanishi haqidagi bi-limga ega bo'ldim.

2-o'quvchi: Fikrni ifodalashda, gap tuzishda, gap bo'laklarining o'rni, ayniqsa, kesim gapning markazini tashkil etishini, usiz fikr ifodalab bo'lmasligini tushun-dim.

3-o'quvchi: O'zbekiston – jannatmakon diyor. Adabiyotimiz siymolari – bizning faxrimiz.

O'qituvchi o'quvchilarning fikrlarini umum-lashtirib, darsni quyidagicha yakunlaydi: Aziz o'quvchilar! Bugun biz adabiyotimizning yorqin siy-molari haqida so'z yuritdik. Jannatmakon yurtimiz nafaqat adib-u shoirlari, balki buyuk allomalari bi-lan ham jahonga mashhur. Joriy yilning 16-mayida Samarqand shahrida o'tkazilgan "O'rta asrlar Sharq allomalari va mutafakkirlarining tarixiy merosi, uning zamonaviy sivilizatsiya rivojidadagi roli va ahamiyati" mavzusidagi xalqaro konferensiya buning yaqqol mi-solidir.

O'rta asrlarda bu zamindan minglab olim-u shoirlar, buyuk mutafakkirlar yetishib chiqqan. Ularning matema-tika, fizika, kimyo, astronomiya, etnografiya, tibbiyot, tarix, adabiyot, axloq, falsafa kabi ko'plab sohalarga oid asarlari, Samarqand, Buxoro, Xiva, Toshkent, Shahrisabz, Termiz va boshqa shaharlardagi qadi-miy obidalar butun bashariyatning ma'naviy mulkidir. Xorazm Ma'mun akademiyasidan yetishib chiqqan Abu Nasr ibn Iroq, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Mahmud Xo'jandiy, Ahmad ibn Muhammad Xorazmiy va Ahmad ibn Hamid Naysaburiy kabi qomusiy olim-larning umumbashariy tafakkur rivojiga qo'shgan his-sasi beqiyos.

Biz ana shunday ajdodlarning avlodlari ekanligimiz-dan faxrlanishimiz, ular qoldirgan adabiy va ilmiy me-rosni asrab-avaylashimiz, shuningdek, ilm-fanga o'z hissamizni qo'shishimiz kerak.

Dars so'nggida guruhdagi o'quvchilar to'plagan belgilari asosida baholanadi va g'olib guruh e'lon qilinadi.

Uyga vazifa: Sharq allomalari haqida kichik matn tuzish, matndagi ot-kesimlarni aniqlash va izohlash.

Dono BEKCHANOVA,

Toshkent shahar Uchtepa tumanidagi 116-umumiy o'rta ta'lim maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

AZIZ ASRIMIZNING AZIZ ONLARI...

G'afur G'ulom she'riyati. "Vaqt" va "Sog'inish" she'rlari tahlili

(8-sinf, III chorak)

Darsning maqsadi:

a) ta'limiy maqsad: o'quvchilarni G'afur G'ulom ijodi bilan yaqindan tanishtirish, uning she'rlarini tahlil qilish;

b) tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarda she'rlarni erkin tahlil qila olish, bahsga kirisha olish ko'nikmalarini shakllantirish;

d) rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarda og'zaki mulohaza va mustaqil fikrlashni rivojlantirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: interfaol: muammoli ta'lim, "Xronikal sintez", "Aqliy hujum", "Klaster", "BBB" texnologiyasi, "Blits-so'rov" mashqi.

Darsda foydalaniladigan jihozlar: darslik, G'afur G'ulomning she'riy to'plami, portret, audio eshittirish, suratlar, kompyuter, multimedia, ekran, slayd, A4 qog'ozi.

Darsning borishi:

Dastlab o'quvchilar guruhlariga bo'linadi: "Ezgulik", "Yaxshilik", "Tinchlik".

Dars muammoli ta'lim usulida boshlanadi. Slayd orqali o'quvchilarga savol beriladi va fikrlar eshutiladi. Bu usul o'quvchilarni fikrlash, muammoni yechish va o'z fikrlarini himoya qilishga o'rgatadi.

Abdulla Oripov – shoir! Xudoyberdi To'xtaboyev – adib!
Naim Karimov – adabiyotshunos!
G'afur G'ulom kim?

O'quvchilar quyidagicha javob berishlari mumkin:

"Ezgulik" guruhi: G'afur G'ulom – shoir! U "Sog'inish", "Vaqt", "Sen yetim emassan", "Alisher" kabi ko'plab she'rlar yozgan.

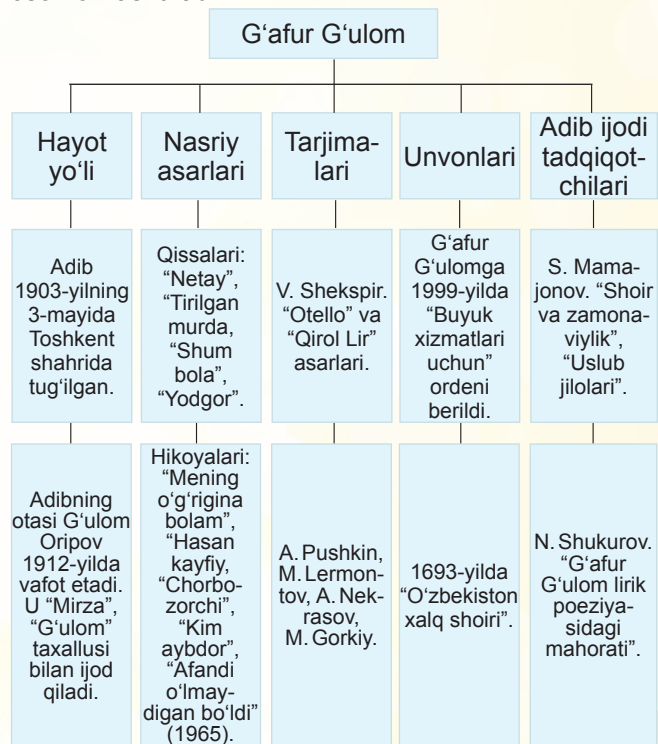
"Yaxshilik" guruhi: G'afur G'ulom – adib! U "Shum bola", "Yodgor", "Netay" kabi qissalari bilan o'zbek qisqachiligi rivojiga salmoqli hissa qo'shgan.

"Tinchlik" guruhi: G'afur G'ulom – adabiyotshunos! U Navoiy, Mashrab, Muqimiy, Furqat kabi ko'plab adiblar haqida maqolalar yozgan. Xususan, "Folklorni o'rganaylik", "Shoir ayblaydi" (Furqat haqida), "Oybek – yozuvchi va olim" kabi ilmiy-publitsistik maqolalari mavjud. Shuningdek, ikki jildlik "Adabiy-tanqidiy maqolalar" (1971, 1973) to'plami adibning adabiyotshunos sifatidagi ilmiy izlanishlari mahsulidir.

Fikrlar eshutilgach, o'tilgan mavzuni mustahkamlash uchun o'quvchilar bilan "Aqliy hujum", "Klaster" usulida dars davom ettiriladi.

O'quvchilar adib hayoti va ijodi yuzasidan bilgan ma'lumotlarini aytiladi. Doskada G'afur G'ulomning hayoti va ijodi davrlarga bo'linib o'qituvchi tomonidan izohlanadi. Bunda "Xronikal sintez" usulidan foydalaniladi. Ijodkor haqidagi ma'lumotlar yil ketma-ketligida oldindan tayyorlab qo'yiladi. Qaysi yo'nalishga javob berilsa, o'quvchi ma'lumotlar yozilgan materiallarni

shu yo'nalish qatoriga ilib qo'yadi. Bu metod orqali o'quvchilar xotirasi mustahkamlanadi, qo'shimcha ma'lumotlarga ega bo'ladi, ijodkor hayoti va faoliyatini oson o'zlashtiradi.

Yangi mavzudan oldin "BBB" so'rovnomasini o'tkaziladi. O'qituvchi bu so'rovnoma orqali o'quvchilarni ijodkorning aynan qaysi jihatlari qiziqtirishini, qanday yangiliklarni egallashga intilayotganliklarini aniqlab olishi, shu asosda darsni tashkil qilishi mumkin.

Bilaman	Bilmoqchiman	Bilib oldim
"Vaqt", "Sog'inish" kabi she'rlarini bilaman.	"Sen yetim emassan" she'ri yozilish tarixini bilmoqchiman.	"Vaqt" she'rini jiyani yozilganini, "Sog'inish" "Kuzatish" she'rining mantiqiy davomi ekanini bilib oldim.

Yangi mavzu bayoni:

G'afur G'ulomning "Sen yetim emassan" she'ri eshutiladi va o'quvchilarning fikrlari tinglanadi. She'r mohiyati "Klaster" usuli orqali o'quvchilar bilan tahlil qilinadi.

So'ng "Aql charxpalagi" usuli qo'llaniladi. O'qituvchi quyidagi savollar asosida mavzuni tushuntiradi:

– Dunyoda kasblar ko'p. Lekin insonlar umrining oxirigacha bir kasbni bajarib o'tadi. Bu qanday kasb?

– Har biri jarohatlaydi, ammo so'nggisi halok etadi? Nima deb o'ylaysiz? Gap nima haqida ketmoqda?

U senga qul bo'lmas aslo,
Undan kutma muruvvat, ta'ma
Sig'in unga, yolvorgin, avra,
Bir amallab vujudga qama.
Qul bo'lolmas senga, baribir,
U hamisha hushyor, jangari,
Yorib tashlar jismingni nogoh,
Chiqib ketar sendan tashqari.

Bu misralar Shavkat Rahmon qalamiga mansub. Aytinch, shoir bu she'rida nimani ta'riflamoqda?

“Ezgulik” guruhi: Hayot – teatr, insonlar esa undagi aktyorlardir!

“Yaxshilik” guruhi: Soat.

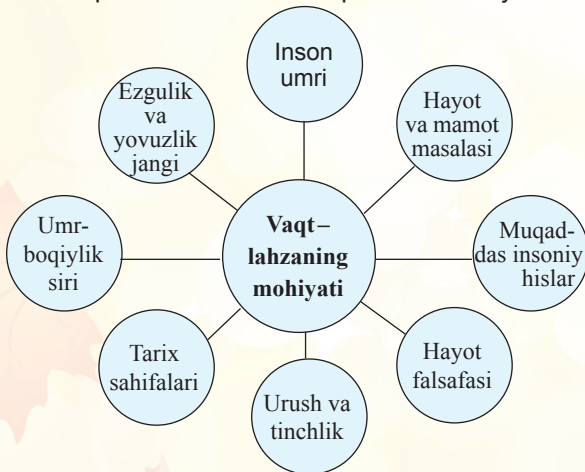
“Tinchlik” guruhi: Vaqt.

O'qituvchi: Yuqoridagi mantiqni bekorga keltirmadik. G'afur G'ulom har bir soniyaning, lahzalarning qadrini oltin tarozilar va olmos toshlardan-da afzal bilib, “Ko'plarning baxtiga o'zning jamlab, Shu ulug' binoga bir g'isht...” qo'ya oldi, umr daftarini shoh satrlar-la bezadi, adabiyot ixlosmandlarining qalbidan joy oldi.

Qisqacha ma'lumotdan so'ng darslik bilan ishladi, “Vaqt” she'ri ifodali o'qiladi, o'quvchilar bilan birgalikda avval she'r tahlil qilinadi, so'ng vaqt va lahza tushunchasining mohiyati haqida bahs yuritiladi.

Doskaga “Vaqt” she'rida lahzaning mohiyatiga singdirilgan g'oyalar guruhlarining xulosalari asosida “Klaster” usulida to'ldiriladi, har bir guruh o'z xulosalarini tahlil qilib berishadi. She'r asosida bahs-munozara tashkil qilinadi.

Guruhlar “Sog'inish” she'rining yozilish tarixi haqida yiqqan ma'lumotlarini o'zaro o'rtoqlashadi. So'ngra she'rdan parchalar ifodali o'qiladi. She'r yuzasidan

slayd orqali savollar beriladi, javoblar og'zaki tarzda tinglanadi.

Eng kichik zarradan Yupitergacha kim murabbiy? (quyosh)

Uzilgan nima abad yo'qolmaydi? (kiprik)

Xoki anjir tugab, nima g'arq pishgan? (qovun)

Shoir “iblisning g'arazi” deganda nimani nazarda tutadi? (urush)

“Sog'inish” qahramonining “xazinayi umridagi olmos”i kim edi? (o'g'li)

She'rdan qaysi shoir tilga olinadi? (Bedil)

Hasharchi qo'shni qiz kim? (yigitning sevgani)

Shafaqday nimpushti, sarin, beg'ubor, deya shoir nimani ta'riflamoqda? (shaftoli)

Yangi mavzuni mustahkamlash:

“Blits-so'rov” mashqi o'tkaziladi.

“Vaqt” she'ri yuzasidan savollar beriladi:

	Kapalak umriga	Oltindan tarozu, olmosdan tosh	Lahzalarda	Har darini	Har lahzaga	Uch sekunda	Mehnat muhabbat	Ming yulduzning
She'rdan “G'uncha ochulguncha o'tgan fursat” nimaning umriga qiyos etilgan?	+							
Ba'zida bir nafas olgulik muddat nimaning so'nishi uchun yetgulik?								+
“Bir onning” bahosin o'lchamoq uchun nimalar kerak?		+						
Tiriklikning ko'rki nimada deb o'ylaysiz?							+	
Asrlar taqdiri nimalarda hal bo'lmoqda?			+					
Nemis generali necha sekunda qo'l qo'ydi?						+		
Bu hayotda adib nimani g'animat deb biladi?				+				
She'rdan nimaga abadiy haykal qo'yiladi?					+			

“Blits-so'rov” javoblari slayd orqali ko'rsatiladi, o'quvchilar natijalarni “Tengdoshlar” tizimi asosida tekshiradilar.

“Vaqt” va “Sog'inish” she'rlari yuzasidan tarqatma savollar beriladi.

1. “Vaqt” she'ri nechanchi yilda yozilgan? (1945-yilda)
2. She'r nima munosabati bilan bitilgan? (g'alaba)
3. She'rdan nimaning mohiyatiga nazar tashlangan? (lahza, sekundning)

4. G'afur G'ulomning “o'zbek otasi” timsoli aks etgan she'rining nomini ayting. (“Sog'inish”)

5. “Sog'inish” she'ri qachon yozilgan? (1942-yilda)

6. Qofiya deb nimaga aytiladi? (Qofiya (arabcha so'zdan olingan bo'lib, ergashish, izidan borish ma'nosini bildiradi) deb she'riy misralarning muayyan o'rnida ohangdosh so'z yoki so'z birikmalarining izchil takrorlanib kelishiga aytiladi. Qofiya she'rning mazmuni, janri, shakli va kompozitsiyasida muhim o'rin egallaydi. Qofiya hosil qiluvchi so'zlarning ohangdoshligi o'zak bilan o'zak yoki qo'shimcha bilan qo'shimcha o'rtasidagi uyg'unlik tufayli yuzaga keladi.)

Baholash va rag'batlantirish: O'quvchilar 5 ballik tizim asosida guruhlardagi va yakka tartibdagi ish-tirokiga ko'ra yiqqan ballari natijalariga qarab baholandi.

Uyga vazifa: G'afur G'ulomning darslikda berilmagan she'rlarini topib yodlab kelish.

Aziza SEYTNIAZOVA,

Toshkent oliy umumqo'shin qo'mondonlik bilim yurti dotsenti,
O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan xalq ta'limi xodimi

ELEKTRON DARSLIK – TA'LIM SAMARADORLIGINI OSHIRUVCHI VOSITA

Bugungi kunda mustaqil taraqqiyot yo'lidan borayotgan mamlakatimizning uzluksiz ta'lim tizimini yangi sifat bosqichiga ko'tarishda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining ahamiyati katta.

Jumladan, Toshkent oliy umumqo'shin qo'mondonlik bilim yurtidagi o'zbek tili mashg'ulotlarida kursantlarga o'zbekcha harbiy termin (atama)larni o'rgatishda, grammatikadan o'zlarida bor bilimlarini mukammallashtirishda o'zni bilan turli mavzularga oid elektron prezentatsiyalar, audio va video qo'llanmalar, internet, kompyuter va boshqa axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini qo'llash o'z natijasini bermoqda. Masalan, o'qituvchi mavzular rejasida ko'rsatilgan "Kirish kursi", "O'zbekiston" va harbiy sohaga taalluqli matnlar, shuningdek, grammatik mavzular bo'yicha kompyuterda tayyorlangan slaydlarni ekranga tushirish uchun videoprojektordan foydalanadi.

Oliy harbiy bilim yurtlari uchun tayyorlangan "O'zbek tili" o'quv qo'llanmasining elektron varianti kompyuterga kiritilgan. Mavzularda berilgan rangli rasmlar izohini so'rash va rasmlar asosida gap tuzdirish, sxema, jadvallar bilan ishlash kursantlarni mustaqil ishlashga o'rgatadi, ularning fikrlash qobiliyatini takomillashtiradi.

Mashg'ulotlarda foydalanish uchun animatsiya tarzida taqdim etiladigan matnlar, mashqlar, topshiriqlar avvaldan kompyuterda dasturlangan bo'lishi kerak. O'qituvchi mashg'ulot maqsadiga ko'ra kursantlarni yangi axborot bilan tanishtiradi, tarjima malakalarini nazorat qiladi va berilgan gaplardan tushirib qoldirilgan so'zlarni topish vazifasini beradi. Masalan, o'qituvchi "O'zbekiston" mavzusi bo'yicha tayyorlagan prezentatsiya slaydlari yordamida 1-mashg'ulotda mavzuni yalpi kiritadi. Slaydlarni birma-bir ko'rsatib, kursantlar bilimini aniqlash maqsadida savollar beradi. Kursantlar javobini tinglaydi, talaffuziga e'tibor qaratadi. So'ngra H.Olimjonning "O'zbekiston" she'rini videoprojektor orqali ko'rsatadi va eshittiradi, kursantlarga quyidagicha topshiriq beradi:

1. She'rni diqqat bilan eshitib, she'r nomini toping.
2. "O'zbekiston" she'rining muallifi kimligini ayting.
3. O'z so'zingiz bilan she'r mazmunini aytib bering.

Vodiyarni yayov kezganda
Bir ajib his bor edi menda...
Chappar urib gullagan bog'in
O'par edim vatan tuprog'in.
Odamlardan tinglab hikoya
O'sar edi shoirda g'oya.
Daryolardan kuylab o'tardim,
Ertaklarga quloq tutardim.
Hammasini tinglardim, ammo
O'xshashini topmasdim aslo.
O'xshashi yo'q bu go'zal bo'ston,
Dostonlarda bitgan guliston –
O'zbekiston deya atalur,
Uni sevib el tilga olur.

O'qituvchi yuqorida keltirilgan usul yordamida kursantlarni she'r matnining yozilishiga e'tibor berishga hamda eshitib tushunishga o'rgatadi, ularning fikrlash qobiliyatini va monologik nutqini rivojlantiradi.

"Davlat ramzlari", "O'zbekiston", "Toshkent" matnlari va sifat, olmosh kabi grammatik materiallar o'rganilayotganda quyidagi slaydlardan o'zni bilan foydalangan o'qituvchi mashg'ulotda yuqori samara va kursantlarning faolligiga erishadi.

DAVLAT GERBI

Davlat gerbi 1992-yil 2-iyulda qabul qilingan.

DAVLAT BAYROG'I

Davlat bayrog'i
1991-yil 18-noyabrda qabul qilingan.

O'ZBEKISTON

1991-yil 31-avgust kuni Respublika Oliy Kengashining navbatdan tashqari 6-sessiyasida o'z mustaqilligini e'lon qildi. O'zbek xalqining muqaddas, tarixiy orzusi ushaldi. O'zbekiston tinch parlament yo'li bilan o'zining haqiqiy davlatchiligiga erishdi.

TOSHKENT

Toshkent – O'zbekiston Respublikasining poytaxti. U O'rta Osiyoning eng yirik sanoat-transport markazi hisoblanadi, aholisi 2,5 milliondan ortiq, shaharda 11 ta tuman bor.

Toshkent – qadimiy shahar, zamonaviy binolar bilan bir qatorda madaniy obidalar ham uning ko'rkiga ko'rk qo'shib turibdi. U V–VIII asrlarda Choch, Shosh, Shoshkent, Binkent deb atalgan, XI asrdan boshlab esa Toshkent nomini olgan.

TOSHKENT TARIXI

XVIII asr o'rtalarida Toshkent to'rtta qismga – Shayxontohur, Sebzor (Qaffoli Shoshiy), Ko'kcha (Shayx Zayniddin), Beshyog'och (Zangiota) dahalariga bo'linib, ularning har birini mustaqil hokim boshqargan. Shu davrda shahar uzunligi 14 kilometrluk devor bilan o'ralib, uning 12 ta darvozasi bo'lgan. Toshkent darvozalarining nomlari: Samarqand, Beshyog'och, Ko'kcha, Chig'atoy, Sag'bon, Labzak, Taxtapul, Qorasaroy, Kamolon, Qo'ymas, Qo'qon, Qashqar.

**Olmoshlarning turlanishi
Birlik**

Bosh kelishik	men – я sen – ты u – он
Qaratqich kelishigi	mening – мой sening – твой uning – ero (eё)
Tushum kelishigi	meni – меня seni – тебя uni – ero (eё)
Jo'nalish kelishigi	menga – мне senga – тебе unga – ему (ей)
O'rin-payt kelishigi	menda–у меня senda–у тебя unda–у него (у неё)
Chiqish kelishigi	mendan – (с)от sendan – от undan – от (от неё) меня тебя него

Ko'plik

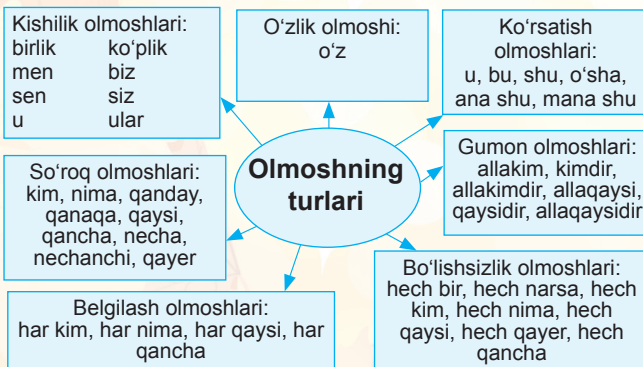
Bosh kelishik	biz – мы siz – вы ular – они
Qaratqich kelishigi	bizning - наш sizning – ваш ularning - их
Tushum kelishigi	bizni – нас sizni – вас ularni – их
Jo'nalish kelishigi	bizga – нам sizga – вам ularga – им
O'rin-payt kelishigi	bizda – у нас sizda – у вас ularda – у них
Chiqish kelishigi	bizdan – от нас sizdan – от вас ulardan – от них

Kodoskop eng qulay texnik vosita bo'lib, undan foydalanish uchun mavzular yuzasidan slaydlar tayyorlanadi. Masalan, mavzu bo'yicha yangi so'zlar lug'ati yozilgan slayd kodoskop yordamida ekranga tushiriladi. So'zlarni o'qituvchi o'zbek va rus tilida o'qib beradi, kursantlar so'zlarni eshitib, ekrandan kuzatib borishadi. So'ngra o'qituvchi kursantlarga so'zlarni o'qitadi, ularning talaffuzini eshitadi va to'g'rilaydi. O'qituvchi slayd yordamida o'zbek tilidagi so'zlarni rus tiliga yoki rus tilidagi so'zlarni o'zbek tiliga tarjima qildiradi, yangi o'rganilgan so'zlar ishtirokida o'zbek tilida gaplar beradi. Masalan:

1. O'zbekiston – suveren demokratik Respublika.
2. O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir.

3. O'zbekiston o'z davlat ramzlariga ega.
Magnitofon ham o'quv texnika vositalari sirasiga kiradi. O'qituvchi mashg'ulotlarda magnitofon orqali audioyozuvlarni eshittiradi. Bu usul yordamida kursantlar mavzuni eshitib, tushunishga o'rgatiladi va matn mazmunini so'zlatish bilan ularning monologik nutqi muammallashtiriladi.

Xulosa shuki, mavjud zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan unumli foydalangan holda dunyoda bo'layotgan o'zgarishlarga moslasha oladigan, tanqidiy fikrlaydigan, o'z sohasining bilimdoni, komilikka intiluvchan yosh ofitserlar avlodini tayyorlash oliy harbiy ta'lim muassasalari komandirlari, o'qituvchilari oldida turgan muhim vazifadir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. "Ta'lim texnologiyalari" jurnali. 2012. 1–3 soni.
2. "XXI asr texnologiyalari" jurnali. 2013.

MASHRABNI O'RTAGAN ISHQ

Adabiyot darslarida mumtoz she'riy asar tahlili alohida e'tibor talab etadi. Bu jarayonda nafaqat o'qituvchi, balki talabalar ham mumtoz asar lug'atlari, iboralar va ular ishora qilayotgan rivoyatlarning kelib chiqish tarixi bilan yaqindan tanish bo'lishlari lozim. Chunki mumtoz asarlar so'zlarini turli xil ma'noda qo'llash orqali ma'no yangicha ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Ushbu maqolada oliy o'quv yurtlarida Mashrabning "o'rtar" radifli g'azalini tahlil qilish xususida so'z yuritiladi.

Dastlab g'azal ifodali o'qiladi. Shundan so'ng O'zbekiston xalq hofizi Murodjon Ahmedov ijrosidagi "O'rtar" qo'shig'i eshittiriladi. Mashg'ulotni bu tarzda boshlashdan maqsad talabalarni g'azal matniga yaqinlashtirish, bajarilishi lozim bo'lgan topshiriqqa ruhan tayyorlashdan iborat.

Shundan so'ng o'qituvchi tomonidan Mashrab lirikasi xususida so'z yuritiladi:

Ma'lumki, Mashrab she'riyati o'zining badiiy yuk-sakligi bilan alohida ajralib turadi. Uning g'azallari samimiyati bilan olmosday tovlanib, o'z muxlisini sehr-laydi. Mazkur g'azallarda isyonkorlik ruhi ham ko'zga tashlanib turadi. Umuman, Mashrab she'riyatida tafakur durdonalari, odam va olam haqidagi mushohadalar, hayotiy xulosalar o'ziga xos tarzda talqin etiladi.

Mashrabning «o'rtar» radifli g'azali ham inson iztiroblari, his-tuyg'ularini to'la namoyon etadigan g'azallardan biridir. Shu bois bu g'azal asrlar davomida o'z muxlislarini rom etib kelmoqda. Mazkur g'azal bugungi kunga qadar xonandalar tomonidan ijro etilmoqda.

Mashg'ulotning qisqa kirish qismidan so'ng har ikki talabaga bir baytdan g'azal matni tarqatiladi. Ma'lumki, adabiy o'qitish bilan bog'liq mashg'ulotlarda talabalar-ning og'zaki nutq madaniyati muhim ahamiyatga ega. Shu bois tajriba sinov-mashg'uloti jarayonida talabalar-ning og'zaki nutq madaniyatiga, fikrni izchil, ravon ifodalashiga alohida e'tibor beriladi. Maxsus ajratilgan tajriba-sinov guruhidan ikkita iqtidorli talaba tanlab olinadi. Ulardan biriga talabalar qo'llagan so'zlar soni-ning umumiy miqdorini, ikkinchisiga talabalar noo'rin qo'llagan so'zlar miqdorini aniqlash vazifasi topshiriladi. Mashg'ulotning keyingi bosqichida talabalar g'azalning har bir bayti ustida ishlab, quyidagi topshiriqni bajarishga kirishadilar:

1. G'azal radifini aniqlang va izohlang.
2. G'azaldagi qofiyadosh so'zlarni aniqlang.
3. G'azal aruz vaznining qaysi bahrida yozilgan? Chizmada izohlab bering.
4. Tushunilishi qiyin so'zlar lug'atini tuzing va sharhlang.
5. G'azalda qo'llanilgan badiiy san'at turlarini aniqlang.

6. G'azalning shoh baytini aniqlang va sharhlang.
7. G'azaldagi shoir shaxsiyatiga ishora qiladigan so'z, ibora, baytni aniqlang.

8. Ma'shuqa timsoli qaysi baytlarda tasvirlangan?
9. Sizningcha, g'azalda bir o'zakdan yasalgan so'zlar (ishtiqoq) bormi?

10. Shoirning taxallusi haqidagi fikringizni izohlang.
Tajriba-sinovning birinchi bosqichida talabalar savollarga yozma tarzda javob qaytaradilar. Ikkinchi bosqichida esa guruh bilan birgalikda og'zaki tarzda tahlil qilinadi va munozara o'tkaziladi.

1. G'azalning radifi «o'rtar» bo'lib, u 9 baytdan iborat.
2. G'azaldagi qofiyadosh so'zlar: *jahon, xonumon, giryon, chunon, fig'on, zabon, nihon, osmon, bayon, ustixon, jovidon...*

3. G'azal aruz vaznining hazaj (hazaji musammani solim) bahrida yozilgan. Chizmada quyidagicha izohlanadi:

A-gar o-shiq-/ li-g'im ayt-sam, / ku-yub jo-nu / ja-hon o'r-tar, /
V - - - / V - - - / V - - - / V - - - /
Bu ishq sir-rin / ba-yon et-sam, / ta-qi ul xo- / nu-mon o'r-tar. /
V - - - / V - - - / V - - - / V - - - /

4. Tushunilishi qiyin bo'lgan so'zlar izohi:
taqi – tag'in, yana
xonumon – uy-joy
bexonumon – uy-joysiz (fors-tojikcha)
giryon – yig'lovchi, yig'lab turuvchi, yig'ichi
so'ngak – suyak
zabon – til (fors-tojikcha)
jovidon – abadiy, doimiy, mangu
nihon – yashirin (fors-tojikcha)
behisht – jannat
ustixon – suyak (fors-tojikcha)

mahshar – qiyomatda qayta tiriladigan joy
5. G'azalda qo'llanilgan badiiy san'at namunalari:
Na qattig' kun ekan, dilbar, visolingdin judo bo'lmoq,
Mening ohim o'tig'a bul zamin-u osmon o'rtar.

Shoir bu baytda **mubolag'a san'atini** qo'llagan, ya'ni lirik qahramonning oh-u fig'onlari o'tidan yer-u osmon o'rtanishi bo'rttirib tasvirlangan. Bu hol esa badiiy qahramonning ichki iztiroblarini yaqqolroq namoyon etishda muhim vosita vazifasini bajargan.

Mashrab yana bir necha o'rinda *jahon o'rtar, xonumon o'rtar, nihon o'rtar, osmon o'rtar, ustixon o'rtar* kabi birikmalarni ham keltiradi. Shoir «o'rtanmoq» so'zini insonga xos xususiyat sifatida qo'llasa-da, ammo ma'noni kuchaytirish maqsadida jonsiz narsalarga (*jahon, xonumon, so'ngak, osmon, ustixon*) inson xususiyatlarini ko'chirib, **tashxis san'atini** qo'llaydi, ya'ni narsalarni shaxslantiradi, odamga aylantiradi. G'azalning 6-baytida esa **tazod san'atini** qo'llaydi: *zamin-u osmon* so'zi qarama-qarshi ma'noni ifodalaydi.

6. G'azal aslida shohbayt bilan boshlangan bo'lib, unda ishq mavzusi ochib berilgan. Keyingi baytlarda esa mazkur mavzu yanada teranroq yoritilgan.

7. G'azalda shoir shaxsiyati, ya'ni «men»i birinchi baytdayoq o'quvchi ko'z oldida namoyon bo'ladi. Chunki g'azaldagi oshiq – shoirning o'zi. U o'z oshiqlig'ini bayon etish bilan g'azalni boshlaydi. Oshiqlikning sabablarini, oqibatlarini boshqalarga ham tushuntiradi. Bu hol ikkinchi baytda juda chiroyli ifodalangan. Shoirning shaxsiyati (*men*) *nechuk toqat qilay – (mening) g'amim, (mening) yuragimni, (meni) bexonumon, (men) bayon aylay, (mening) tilim lol, ko'zim giryon, (mening) ohim, (menda) qolmadi toqat, (men) bu dard ila xarob bo'ldim, (mening) unum chiqsa, (men) oh ursam* kabi birliklarda aks etadi.

8. G'azalda ma'shuqa timsoli quyidagi birikmalar orqali namoyon bo'ladi: (*sening*) *firoqingda, (sening) shavqingdin, (sen) ey jono, sening vasfing bayon aylay, (sen) dilbar, (sening visolingdin judo bo'lmoq), (sen) kelib holimni so'rmassan*. G'azalda ma'shuqa timsoli shoirning ishqiy iztiroblarini yorqin ifodalaydi.

9. Ma'lumki, **ishtiyoq san'ati** «so'zdan so'zni ajratmoq» degan ma'noni anglatadi. She'r baytlarida o'zakdosh so'zlarni qo'llash Mashrabning «o'rtar» radifli g'azalida ham uchraydi. Masalan, *oshiq – ishq, g'am – alam, dard – firoq – judo*.

10. Shoir taxallusi uning xarakter xususiyati, taqdiri, mayli, ruhiy holati, kayfiyati hisobga olingan holda tanlangan.

Mashrab – arabcha so'z bo'lib, *tabiat, xarakter, odat, xulq, ravish, bahra, nasiba, g'oya, maslak, sharob ichish joyi* kabi ma'nolarni anglatadi. Ayrim o'rinlarda shoirning tasavvufiy g'azallari mazmunidan kelib chiqib «*ilohiy sharobga yetishmoq*» kabi ma'noga ham nisbat berilgan. Bundan tashqari u Rindiy, Uman, Mahdiy, Zinda kabi taxalluslar bilan ham she'rlar yozgan. Shoir «Mashrab» taxallusini qo'llaganligini quyidagicha izohlaydi: «*Har kishi manga rafiq bo'lsa, man anga rafoqat qilurman. Har qozonga tushsam qaynaydurman, aning uchun otim Mashrab qo'ydim*» («Qissayi Mashrab», 32-bet).

G'azal matnidagi asosiy izohtalab so'zlar, adabiy-ilmiy ishtibohlar aniqlangach, g'azalning nasriy bayonini izohlashga kirishiladi.

Mashrab g'azalining shohbaytida o'z oshiqlig'ining sabablarini ifodalashni maqsad qilgan. Uning ishq dardi nihoyatda iztirobli, azobli, uni tinglaganning jon-u jahoni o'rtanib ketadi. Chunki uning ishq shu qadar sir-asrorga to'laki, bu ishq uning xonumonini, borlig'ini, vujudini o'rtaydi. Shoir ishqni olovga, otashga qiyoslaydi. Agar otash ishqning kichik bir zarrasi kishi qalbiga yetsa, u o'zini qo'yarga joy topolmay, har tomonga uradi, ya'ni giryon bo'ladi. Besabr-u betoqat bo'lib, yurak-bag'ri azobdan o'rtanadi. Bu og'ir dardga qanday toqat qilishga bardoshi yetmayotganligini do'stlariga bayon qiladi. Shoir keyingi misrada g'amni alohida, alamni alohida ta'riflar ekan, fig'on chekmoq, faryod chekmoq kuchli azob ekanligini alohida ta'kidlaydi. G'azalning keyingi bayti yanada iztirobli bo'lib, o'zining yolg'izligini, uy-

joysiz qalandar ekanligini, bu ham yetmaganday, ay-riliq azobi uni qiynayotganligini bayon etadi. Oshiq ma'shuqasining ismini aytsa, shu so'zning otashi uning tilini o'rtaydi.

Keyingi baytda shoir o'z ma'shuqasidan iltijo qilib, qaysi til bilan uning visoli vasfini (ta'rifini) bayon qilishni so'raydi. Chunki oshiqning bayon qiluvchi tili lol, ko'zi namli, vujudida sirli azob yashirin. Lirik qahramon uchun ma'shuqasidan ayrilgan kun og'ir kun sanaladi. U fig'on qilsa, oh ursa, uning tutunidan yer-u osmon larzaga keladi. Oshiqning dardi, g'ami shu darajada qatma-qatki, natijada sabr-toqati qolmaydi. Shu o'rinda lirik qahramon o'z ma'shuqasidan gina qiladi, bu ishq dardi uni xarob qilayotganini, uning ahvolidan xabar olmaganligi tufayli o'rtanayotganligini iltijoli tarzda bayon etadi.

G'azalning so'nggi baytida oshiq Ollohga murojaat qilib, uning qalbidagi dardni hech kimning boshiga solmasligini iltijo qiladi.

G'azalning nasriy bayonini yaratish jarayonida talaba lirik qahramon ruhiy manzaralarining eng yuksak cho'qqisi ifodalanganligini anglaydi. U tasavvuf g'oyalarini targ'ib qiluvchi yetuk mutafakkir, mutasavvuf shoir bo'lish bilan birga oddiy insoniy kechinmalar kuychisi sifatida ham ko'z oldimzda namoyon bo'ladi. Shoir mahorat bilan qalb sirlarini oshkor etadi va o'quvchining yaqin suhbatdoshiga aylanadi. Bir so'z bilan aytganda, Mashrabning «o'rtar» radifli g'azalining badiiy tahlili talabalarga shoir shaxsi, dunyoqarashi, falsafasi, she'riyatining mohiyatini qisman bo'lsa-da, ochib berishga asos bo'ladi.

Baytma-bayt qilingan g'azal tahlilidan so'ng talabalar umumiy xulosalarini quyidagicha ifodalash mumkin:

1. Boborahim Mashrabning «o'rtar» radifli g'azali tasavvufiy yo'nalishda bo'lib, unda Ollohga bo'lgan ishq kuylangan.

2. Oshiq ishq nainki jon, balki jahonni o'rtaydigan darajada kuchli.

3. Agar Olloh ishqidan loaqal bir zarrasigina inson ko'ngliga tushsa, shu zarraning o'ziyoq Ollohga yetishmoq yo'lida uni besabr, betoqat qilib qo'yadi.

4. Lirik qahramon, ya'ni shoirning o'rtanayotganligi sababi uning yuragiga jo bo'lgan nihon – yashirin kuch-qudrat. Bu kuch-qudrat esa Olloh ishqidir.

G'azal tahlili jarayonida g'azalning biror baytida ham tasavvufiy so'zlar uchramaganligi sababli talabalar g'azalda oshiqning ma'shuqaga aytilgan dunyoviy muhabbati madh etilyapti, degan mulohazalarni ham bildiradi. Muhimi, g'azal matni asosida olib boriladigan mashg'ulotda qizg'in muhokama va munozaralardan so'ng talabalar Mashrabning iste'dodli shoir ekanligini his qiladilar, «o'rtar» radifli g'azali misolida shoir ma'naviyatidan, maqsadidan, mahoratidan xabardor bo'ladilar.

Ana shunday o'lmas, umriboqiy asarlarni tahlil qilish bugungi yoshlarning komil inson bo'lib voyaga yetishishlarida muhim manba bo'lib xizmat qilishiga aminmiz.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

Lesson 27 Let's talk about the cinema! (Келинг, кино ҳақида гаплашамиз!)

Эслатма: Хурматли журналхонлар! Журналнинг аввалги сонларида инглиз тилини ўрганиш юзасидан эътиборингизга ҳавола этилган дарслар давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритилган эди. Қуйида келтирилаётган материалларни тушуниш ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориш учун уларни яна бир марта такрорлаб олишингизни, шунингдек, айрим нотаниш сўзларнинг маъносини билиб олиш учун ёнингизда бирор луғат бўлишини тавсия этамиз.

1a Match the British prices (1-5) with how you say them (a-e).

Example: 1)b

1) £2.50	a) one pound ninety-nine
2) 75p	b) two pounds fifty
3) £1.99	c) four pounds twenty-five
4) £4.25	d) ten 'p'
5) 10p	e) seventy-five 'p'

1b Work in pairs. Read, listen and repeat the prices in 1a.

Ёдда тутиш: «£» белгиси Буюк Британия фунт стерлингини англатади (1 фунт стерлинг = 100 пенс) ва [paʊnd] деб ўқилади. «p» белгиси эса «pence» сўзининг кискартмаси бўлиб, [pi:] деб ўқилади.

2a Read the phrases and match them with their Uzbek translations.

Example: 1b

- cartoon [kɑ:'tu:n]
- horror film ['hɒrə 'fɪlm]
- action film ['ækʃn 'fɪlm]
- comedy film ['kɒmədi 'fɪlm]
- science fiction film [ˌsaɪəns 'fɪkʃn 'fɪlm]
- western ['westən]
- feature film ['fi:tʃə 'fɪlm]

- ковбойча фильм
- мультифильм
- жангари фильм
- комедияли фильм
- илмий-фантастик фильм
- бадий фильм
- қўрқинчли фильм

2b Work in pairs. Read, listen and repeat the phrases in 2a.

3a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

Феъллар: like (ёқтирмақ), love (жуда яхши қўрмақ, севмақ) ва hate (жуда ёмон қўрмақ, нафратланмақ)

Like [laɪk], don't like [dəʊnt laɪk], love [lʌv] ва hate [heit] феълларидан кейин от (noun) сўз туркуми ишлатилади.

Бу феъллардан кейин феъл (verb) ишлатиладиган бўлса, у қуйидаги жадвалда келтирилганидек, “-ing” қўшимчаси билан ишлатилади.

Subject/verb	+ noun
I love	discos.
I don't like	science fiction films.
I hate	horror films.
Do you like	cartoons?

Subject/verb	+ -ing
I love	dancing.
I don't like	watching science fiction films.
I hate	watching horror films.
Do you like	going to the cinema?

Қуйидагича тузилишга эга феълларга “-ing” қўшимчаси қўшилганда ёзувда ўзгаришлар кузатилмайди:

1) кўпчилик феъллар, жумладан, “y” ва “w” харфлари билан тугаган феълларга, м-н: go – going, play – playing, draw – drawing;

2) **икки унли + бир ундошдан** иборат бир бўғинли феълларга, м-н: wait – waiting; rain – raining;

3) **бир унли + икки ундошдан** иборат бир бўғинли феълларга, м-н: help – helping; climb – climbing;

Аммо қуйидаги ҳолларда ёзувда ўзгаришлар кузатилиши мумкин:

1) ўқилмайдиган “e” харфи билан тугаган феълларга “-ing” қўшимчаси қўшилганда “e” харфи тушиб қолади, м-н: **dance** – **dancing**;

2) **бир унли + бир ундошдан** иборат бир бўғинли феълларнинг охири ундоши “-ing” қўшимчаси қўшилганда иккиланади, м-н: **run** – **running**; **plan** – **planning**;

3) кўп бўғинли феълларнинг охири бўғини урғуланган бўлса ва шу бўғин **бир унли + бир ундошдан** иборат бўлса, “-ing” қўшимчаси қўшилганда сўз охиридаги ундош иккиланади, м-н: **admit** – **admitting**, **refer** – **referring**.

3b Work in pairs. Listen and repeat the examples in 3a.

4 Work in pairs. Ask and answer the question: What films do you like?

5 Read the dialogue and translate.

John: I love going to the cinema. I go every week.

Sue: Me, too. I like feature films but I hate horror films.

John: Here we are. What do you want to see?

Sue: Er, well, not the new ‘Star Wars’. I don't like science fiction films.

John: Hey, the new Schwarzenegger film is on.

Sue: No, I hate action films. Do you like Julia Roberts?

John: Yes, she's really good.

Sue: OK. How much is it?

John: Four pounds fifty.

Sue: Right. And then we can go to a disco - you know I love discos!

6 Do you like these things? Write six sentences. Use love, like, don't like or hate.

Coke, dancing, football, mathematics, reading, science fiction films

7a Write five questions about the cinema.**Examples**

Do you like westerns?

Do you like Dilnoza Kubayeva?

7b Now work in pairs. Ask and answer your questions.**Example**

A: Do you like westerns?

B: No, I don't like westerns. And you?

A: I love westerns.

8a Read the grammar rules with your partner.**Грамматик маълумотлар**
Йўналиш предлоғи — to

Аввалги дарсларда «from», «at», «in», «on», «near» ўрин предлоғлари, «on», «in», «at» пайт предлоғлари ҳақида ўрганган эдингиз. Мазкур дарсда эса «to» йўналиш предлоғи ҳақида маълумотга эга бўласиз.

«to» йўналиш предлоғи бирор нарсага борадиган бир нарса томонга йўналганлигини айтишда ишлатилади ва ўзбек тилида «-га» деб таржима қилинади.

I go **to school** on the bus. (Мен **мактабга** автобусда бораман.)

I go **to the coffee bar** for lunch. (Мен тушликка **қаҳвахонага** бораман.)

Эслатма: «go home», «go dancing», «go fishing», «go swimming» каби ибораларда «to» йўналиш предлоғи ишлатилмайди.

8b Translate the sentences.

- 1) Do you want to go to the cinema?
- 2) I go to bed at 10.30.
- 3) We go to the sports centre for tennis classes.
- 4) My brother goes to university.
- 5) He goes home for lunch.
- 6) She goes dancing every Friday.
- 7) I go fishing every week.

Қўшимча грамматик машқлар**1 Complete the sentences with the verbs in the Present Simple.**

- 1) My mother _____ (work) in a bank.
- 2) I _____ (listen) to the radio every morning.
- 3) What _____ (you/have) for breakfast?
- 4) He _____ (not play) the piano.
- 5) _____ (they/get up) early on Sundays?
- 6) She _____ (love) dancing but she _____ (not like) pop music.
- 7) We _____ (not go) to school on the bus.
- 8) Where _____ (he/play) tennis?
- 9) She _____ (have) lunch at home every day.
- 10) _____ (he/read) the Sunday newspapers?

2 Put the words in the correct order to make questions.

- 1) you/do/like football?

- 2) he/does/play?/what
- 3) live?/they/do/where
- 4) she/go/does/to university?
- 5) finish/does/early?/it
- 6) do/they/go out?/when

3 Match the verbs and the activities.

1) do	a) breakfast
2) have	b) a magazine
3) go	c) the shopping
4) meet	d) the Internet
5) play	e) a friend
6) read	f) swimming
7) surf	g) television
8) watch	h) the piano
9) take	i) photos
10) collect	j) music
11) listen to	k) stamps

4a Write these prices in words.

£3.50 / £6.99 / 50p / £12.75 / 20p / £1.75 / £15.99 / 68p / £50.27

4b Circle the correct form.

- 1) 25p
twenty-five pence / twenty-five pounds
- 2) £1.50
one pound fifty pence / one pound fifty
- 3) £17.35
seventeen pounds thirty-five / seventy pounds thirty-five
- 4) £48.50
forty-eight pounds fifteen / forty-eight pounds fifty
- 5) £99.99
ninety-nine pounds / ninety-nine pounds ninety-nine

5a Listen and repeat the words.

[æ] bank, piano, sandwich, stamps, taxi
[ɑ:] can't, half, park, past, tomato

5b Now listen and repeat the sentences.

- 1) It's half past ten.
- 2) A cheese and tomato sandwich, please.
- 3) He can't play the piano.

6 Write sentences with like/likes + noun.

- 1) I/football
I like football.
- 2) You/tennis
- 3) My friend/school
- 4) She/milk
- 5) My brother and I/sandwich
- 6) My parents/music

7 Complete the sentences with don't/doesn't like.

- 1) I *don't like* dogs.
- 2) My sister _____ science fiction films.
- 3) My friends and I _____ history lessons.
- 5) You _____ coffee.
- 6) They _____ classical music.
- 7) He _____ American films.

8 Write Yes/No and Wh-questions.

- 1) you/school?
Do you like school?

- 2) What/lessons/you?
What lessons do you like?
 3) your friend/sport?
 4) your parents/the cinema?
 5) What films/you?
 6) your friends/computer games?

9 Complete the text with the correct form of *like* or short answers.

Malik: Do you *like* music?

Lola: Oh, yes, I _____.

Malik: What music _____ you _____?

Lola: Well, I listen to Uzbek music and I also ___ pop music.

Malik: And rock?

Lola: Oh, no! I _____ rock. It's terrible! But my brother _____ it. He listens to rock music every day.

Malik: _____ your parents _____ rock?

Lola: No, they _____. They _____ classical music.

10 Write the *-ING* forms.

- go – *going* make –
 dance – get –
 run – read –
 play – swim –
 write – take –
 collect – draw –

11 Complete the sentences with the correct form of *LIKE* and the *-ING* form of the following verbs:

play, have, write, collect, watch, dance

- I *like playing* sport.
- My friends and I _____ at the disco.
- He _____ letters to his penfriend.
- My brother _____ stamps.
- My parents _____ lunch in a restaurant at weekends.
- You _____ action films.

12 Write sentences with *like/don't like + ing*.

- I/like/swim (✓) /I/like/play tennis (✗)
I like swimming but I don't like playing tennis.
- We/like/listen to music (✓) /we/like/watch TV (✗)
- He/like/use his computer (✓) /he/like/surf the Internet (✗)
- They/like/watch videos (✓) /they/like/go to the cinema (✗)
- My sister/like/swim (✓) /she/like/dive (✗)
- You/like/draw (✓) /you/like/paint (✗)

13 Write questions and true short answers.

- you/like/study?
Do you like studying?
Yes, I do. / No, I don't.
- your friend/like/go to museums
- your parents/like/watch videos
- you/like/buy clothes
- you and your friends/like/do athletics
- you/like/draw

14 Complete the sentences with *to* or no preposition.

- I want to go *to* the museum.
- We don't go _____ bed early.
- My dad goes _____ fishing every week.
- I go _____ swimming once a week.

- My friends go _____ the city centre on Saturdays.
- We go _____ school at 8.30 a.m.
- I go _____ home at 4.30.
- They go _____ the cinema every week.
- She goes _____ dancing after school.

15 Underline the adjectives in these sentences.

- I like historic cities and interesting museums.
- There is a new cinema and a fantastic sports centre.
- Do you like English or American music?
- Have you got any T-shirts? Small or large?
- I think rock music is horrible and classic music is great.

16 Correct the spelling mistakes.

1) foto	6) kithen
2) sandwitch	7) booksop
3) architect	8) lunsh
4) chower	9) alfabet
5) graf	10) T-chirt

17 Complete the Present Simple questions.

- How often _____ (you/go) to the cinema?
- _____ (they/get up) early at weekends?
- What _____ (Bahrom/study) at university?
- When _____ (we/have) lunch?
- _____ (she/use) a computer at school?

18 Complete the sentences with the correct form of the verbs in brackets.

- _____ she _____ classical music? (like)
- I _____ basketball. (not like)
- We love _____. (dance)
- Do you like _____ to the theatre? (go)
- The children hate _____ early. (get up)

19 Rewrite the expressions.

- one day in a week = *once*
- two times in a month =
- all the days in a week =
- all the months in a year =

20 Circle the correct word in Dialogues 1 and 2.

Dialogue 1

Farida: Hi! My name's Farida. I'm *a/the* student at the university.

Farrukh: Oh, I *goes/go* to the university, too. My name's Farrukh.

Farida: *What/Where* do you study?

Farrukh: Maths. And you?

Farida: English literature. My brother *study/studies* maths.

Farrukh: Oh, what's *her/his* name?

Farida: Richard Evans.

Dialogue 2

Farrukh: I want to buy *any/some* books. *Are/Is* there any good bookshops *near/to* the university?

Farida: Yes. "Kitoblar" bookshop is very good. It *has/have* got hundreds of new books and *their/they're* all cheap.

Farrukh: Great! Is *it/she* open now?

Farida: Yes. It's open *once/every* day from 9.00 to 6.00. What books do you want to buy?

Farrukh: Books about the cinema. I love *watch/watching* films. Do you *like/liking* the cinema?

Farida: Oh, yes. *It's/Its* great!

Storytelling

This series of articles from the British Council aims to help you think about *your* teaching and bring new ideas and activities into your classroom. The series covers topics including homework, working with large classes and finding resources. Today we look at **storytelling**.

Read these comments from teachers.

Do you agree?

I don't feel confident telling stories to young children.

Juan, Venezuela

I'm not sure how to use stories with older learners. Do they want to listen to stories?

Jagan, India

How can we use storytelling effectively in class?

Young children usually love listening to stories.

- Introduce a story with **props**. Use the cover of a storybook, puppets (use an old sock or a face on a stick) or simple drawings on the board.
- A picture book can be in any language – just use the pictures. Remember to hold up a book for all to see.
- Get the children's attention by saying and **miming** "Eyes on me. Ears open. Mouths closed!"
- By telling a story with feeling you can really bring it alive for the students so that they feel they are in the story. Use different voices and actions. Practice your story before presenting it.
- Encourage children to join in with actions and repeated phrases. Translate or explain new words if necessary.
- Draw the main characters on the board, each time the children hear the name they have to point to the character.
- Mime closing a book (or close a real one) for silence.
- What did the students like about the story? Do they have any similar stories to tell?
- Retell a story in a future lesson and encourage the children to join in a little bit more each time you read it. Read stories with repeated phrases like "The Three Little Pigs" and "The Very Hungry Caterpillar".

Older learners need a reason to listen to a story.

- Tell students three stories about your life, two true and one false. They listen and decide which story is false.
- We can give two different endings and the students discuss which is correct.
- Students can listen to a story then try to retell it in groups, each person takes turns to say one sentence.
- Give students questions to answer before they hear a story (for example, "Why is a boy sitting outside the principal's office?" "Who's wearing a pink bow tie?"...). They invent a story through their answers (for example, "A boy is waiting to be punished by the principal. The maths teacher is wearing a bow tie"). Students want to hear the "real" story after inventing their version.
- Reading stories or novel extracts can be part of a **project**. It could include finding information about the author, writing a book review, talking about favourite types of books, making a quiz about the characters in a story, and writing a short story.

Storytelling doesn't need lots of resources but it can provide lots of language practice for all age groups.

What do you think?

Sharka from Czech Republic writes:

Practise telling stories for young children in front of a mirror. You need to find the right pace and know which words to emphasize (and maybe which to translate or explain!) to bring the story alive.

Telling stories and anecdotes forms an important part of our everyday communication; what we did at the weekend, the latest news, talking about films.... Everyone loves a good story – children, teenagers and adults.

A classroom activity – story grid

This is a low preparation activity to use with teens and adults. Students create a short story in small groups. They don't write it.

- Draw a 4x4 grid on the board and then put one word in each box, for example:

jungle	plane	Amazon	crash
Tony	survive	insects	snakes
Jayne	lost	knife	run
criminal	Ben	biologist	rescue

- Include people and place names, verbs, nouns, adjectives etc. Add some words to make story more exciting such as 'crime', 'love', 'hate', 'murder', 'robbery', 'brokenhearted', 'treasure'.
- In small groups students create a story. They can use any language they want to but they have to include all the words in the story grid.
- Give help to the groups as they create their stories.
- They can retell their story to you, the rest of the class or to other groups.
- Have a class vote on the best story.

Tip: Note errors to write on the board for class correction later.

Glossary

Miming is demonstrating something using actions, not words.

Props are things you can use in your classroom to help you tell a story or set the scene for an activity.

A **project** is a series of activities where students work together on a specific topic. For example, a group of teenagers produce a poster and give a talk about using social networks such as Facebook.

Think about

- Which stories do parents tell to their children? Could you borrow picture books (it doesn't matter what language the words are in) to use for storytelling in class?
- Ask other teachers which stories their students have enjoyed. Do they have a copy you could borrow?

Иброҳим ҲАҚҚУЛ,

филология фанлари доктори,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Тил ва
адабиёт институти бўлим мудир

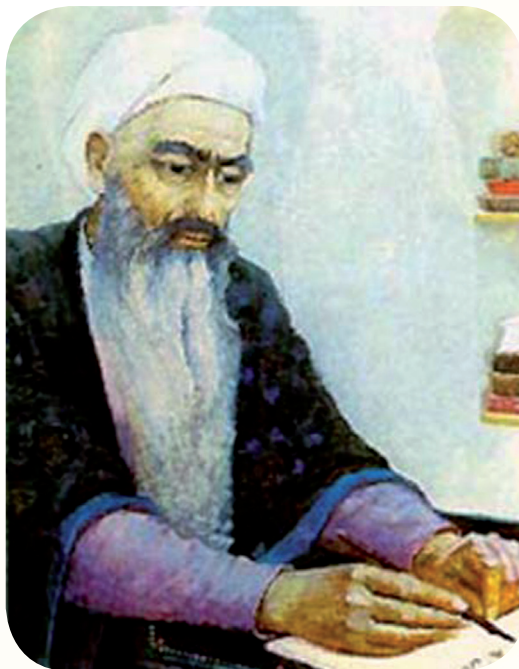
ТАФАККУР ВА МАЪНО ЮЛДУЗИ

Мирзо Абдулқодир Бедил таваллудининг 370 йиллигига

Башариятнинг энг қадим маданият, илм-фан ва санъат бешикларидан бўлган Ҳиндистон турли дин, хилма-хил мазҳабга мансуб кишилар яшаган ва яшаётган бир заминдир. Ислом динининг кенг тарқалиши ва мусулмонлар сонининг ортиб бориши билан бу муҳташам ўлкада форсий ҳамда туркий тилдаги адабиёт ҳам тараққий этиб борган. Шу адабиётларнинг дунёга машҳур бир неча вакилларининг ота-боболари эса турли сабаблар туфайли Ҳиндистонга Ўрта Осиёдан бориб қолишган. Лекин улар сўнги нафасигача ота юрталарини қўмсаб, ватан соғинчида ўртаниб, ёниб ижод қилганлар. Жаҳонга “Абулмаъни” – “Маъно отаси” деб танилган Мирзо Абдулқодир Бедил ана шундай ижодкорлардан бири. Кейинги илмий маълумотларга кўра унинг аждодлари аслан Самарқанддан, барлос уруғидан бўлишган. Улар шайбонийлар билан сафавийлар ўртасидаги курашлар пайтида она диёрни тарк этишган.

Абдулқодир Бедил 1644 йилда Бенгал вилоятининг Азимобод шаҳрида туғилган. Гўдаклик чоғларида отасидан ажралиб, онасининг кўлида қолган. Бедилнинг ҳаёти – катта-катта йўқотиш, оғир ҳасрат ва жонга ўт ёқувчи изтироб таъсирида илгарилаган бир ҳаёт эди. Онасининг ўлимидан кейин уни амакиси Мирзо Қаландар тарбиясига олади. Бедилнинг хотирлашича, Мирзо Қаландар шижоатли, мустақкам иродали, ахлоқи тоза одам бўлган. Ҳарбий хизматчилигига қарамай, у яхшигина шоир ва чинакам донишманд, дўст киши эди¹.

Амакисининг маслаҳати билан Бедил мадрасани тарк этиб, мустақил ўқиш, изланиш, энг муҳими, ҳаёт сабоқларини чуқур ўзлаштиришга киришади. Илмнинг бир неча соҳаларини ниҳоятда кунт билан ўрганиб, яхши натижаларга эришгач, тоғаси Мирзо Зариф уни ўз замонасининг машҳур руҳшунос олими Шоҳқосим Ҳуваллоҳий билан таништиради. Ҳуваллоҳийнинг таҳсили ва ундан сўнг тариқат арбоби Шоҳ Қобулий деган дарвешнинг суҳбатлари ўспирин шоирнинг дунёқараши ва кўнгил ҳаётига

алоҳида таъсир ўтказди. Бу йиллар Абдулқодирнинг руҳ ва тафаккур оламидаги юксалишнинг бошланиши эди. У давр ва замондан, ижтимоий муҳит ва омма турмушидан, зоҳирий ва ботиний воқеа-ҳодисалардан маъно ахтарарди. Бедил Санойи, Аттот, Румий, Жомий сингари буюк мутасаввифлар ижодиётини жуда қисқа муддатда ўқиб ўзлаштирган эди. Шеър ёзишга қизғин киришиб кетаркан, Бедил бадий ижодда мустақил йўлни ҳам танлаганди. Бу йўл – адабиётни моддий куч-қувватни тамсил этувчиларга тобелиқдан, хушомад, мадҳиябозлик, умумий урфга айланган такрорғўйлик офатларидан қутқозишга қатъий аҳд ила одим ташланадиган йўл

эди. Беназир бедилшунос адиб Садриддин Айнийнинг: “*Мирзо Бедил бой қалб соҳиби, олижаноб бир зот бўлиб, ағниё ва умаро эшигига ҳеч яқинлашмас, билъакс улар Мирзонинг ҳузурига келурлар ва уни таъзиму тақдир этарлар*”, – деган сўзлари ҳам мазкур ҳақиқатни англатишга хизмат қилади. Нақл қилинишича, бой-бадавлат амалдорлардан бириси мактуб ёзиб, шоирни уйига даъват этганида, Бедил унга шундай байт билан жавоб қайтарган экан:

*Дунё агар диҳанд, наҳезам зи жои хеш,
Ман бастаам ҳинои қаноат ба пои хеш.*

Мазмуни: Менга агар дунё қадар молу мулк берсалар ҳам ўрнимдан қимирламайман, чунки мен оёғимга қаноат хиносини боғлаганман.

Сабр-қаноат бир шоир шахсиятининг куч-қувватга тўлишига қанча имкон ва имтиёз бериши мумкин бўлса, Бедил шундан тўла-тўқис фойдалана билган. Шунинг учун унинг Шаҳси фавқуллода тоза, ҳеч туганмас илҳом ва ижод манбаига айланганки, бунақаси адабиётда ниҳоятда кам кузатилган.

Абдулқодир анча эрта – тахминан ўн ёшларида кичик ҳажмдаги шеърлар ёза бошлаган. Бедил дея ўзига таҳаллус танлаган шоир шеър ёзиш тажрибаси ортиши билан катта-катта асарлар устида меҳнат қилган. Унинг маснавий шаклида ёзилган илк асари “Тилсими ҳайрат” деб номланган. Маснавий яратил-

ган пайтларда Бедил ҳақиқатда оламни дарвешлик ҳоли билан идрок айлаб, мажзублик ҳайратлари ичида яшаган. Ўттиз ёшида яралган “Муҳити аъзам” (Улуғ денгиз) номли навбатдаги китоб эса Бедилнинг тасаввуф денгизида янада теранроқ шўнгишини акс эттиради. 1681 йил Бедил нисбатан узоқ муддатли сафарга чиқади. “Тури маърифат”га шу сайри саёҳат таассуротлари асос бўлади. Муаллиф дунёқарашининг ҳаётга яқинлашуви ҳам худди шу асарда ёрқин кўринган.²

Шоир 1685 йил Деҳлига бориб муқим ўрнашгач, мемуар характердаги энг улкан асари – “Ирфон” ва “Чаҳор унсур” (Тўрт унсур)ни яратади. Булардан ташқари сергайрат шоир “Ғазалиёт”, “Рубоийёт”, “Руқаот” (Мактублар) каби чинакам ижод намуналарини мерос қолдирган. Бедил бир ўринда:

Мард бояд ки фаҳми кор кунад,

Нашъаи ҳуш ихтиёр кунад, –

яъни мард меҳнатнинг маъносини билмоғи ва ақл кўрсатган йўлни танламоғи керак дейдики, унинг бадий ижод жабҳасидаги меҳнати бунга ёрқин мисолдир.

Бедил асарларининг тили анча оғир, ифодалари мураккаб, маъно қатламларини очиш эса қийин. Файласуф шоирнинг ўзи ҳам буни билган. Шу боис бир шеърда менинг баланд маъноларим ўткир фаҳми талаб қилади. Чунки менинг фикр сайрим осон кечмаган. Мен баланд бир тоғман, деган:

Маънии баланди ман фаҳми тунд меҳоҳад,

Сайри фикрам осон не, кўхаму кўтал дорам.

Бедил қайси адабий жанрда қалам тебратмасин, унда, албатта, ўзининг мутафаккирлик, файласуфлик ва санъаткорлик салоҳиятини намойиш этишга эришган. У ҳатто ишқ ва ошиқлик ҳоли устунлик қилган ғазал жанрида ҳам муҳаббат, маърифат ва фалсафани моҳирлик билан бирлаштиради. Шоир кўпинча орифлик нуқтаи назари ва орифнинг сўзлари билан шеърхон қалбини эгаллашга уринади.

Маънилар офтоби бўл, нур сочибон сақла

сукут,

Сўз нурининг бақоси йўқ, мисли чароғ

ўтиб кетар.

(М.Абдулҳаким таржимаси)

Бедил ғазални туйғу ва тушунча денгизига қиёслайди. Ва фикр кемаси билан шу денгизда яхши суза билган киши назм гавҳарини, албатта, қўлга киритишига ишонади:

Бедил, гуҳари назм касерост, ки имрўз,

Дар баҳри ғазал заврақи андеша давонад.

Ғазал нима? Ошиқнинг оху зори, дарду изтироби. Ғазал мутафаккирнинг ҳикмати, файласуф мушоҳадаси ва орифнинг ҳасби ҳоли. Рух ва руҳоний гўзаллик намойишида ғазалдан бежирим ва шаффофроқ кўзгу топиш душвор. Аини шу жиҳатлардан ҳам Мирзо Бедил ғазалиёти алоҳида эътиборга моликдир.

Бадий ижод оламида рубоий ёзиш – учқунда қуёшни, қатрада денгизни акслантириш деган фикр

ўз-ўзидан пайдо бўлмаган. Ҳақиқий рубоийнависнинг нафаси, нигоҳи ва тафаккур тарзи бошқа шоирларникидан фарқланганидек, унинг сўз қўллаш, маъно кашф этиш маҳоратини айнан такрорлаш ҳам қийин.

Форсий тилда фақат Умар Хайём эмас, Фаридиддин Аттор, Мавлоно Румий, Абдурахмон Жомий каби мутасаввиф шоирлар ҳам ўқиса ўқигудек зўр рубоийлар яратишган. Аммо Бедилнинг рубоийети нисбатан бошқа бир дунё, салфлариникига айтарли ўхшамайдиган маъно нахридир. Бедил уч ярим мингдан зиёд рубоий ёзган. Дунёнинг нурли ва нурсиз, яхши ва ёмон ходисотлари, одамнинг юксак ва тубан, шодон ва ғамгин ҳолатлари, ҳаётнинг ўткинчи ва боқий ҳақиқатларидан ҳам кенг, ҳам изчил баҳс юртишга имкон берадиган рубоий жанрининг ички имтиёзларидан фойдаланишда Мирзо Бедил зўр маҳорат кўрсатган. Рубоий Бедил учун туйғу ва тушунча, ҳолат ва мушоҳада дастгоҳига айланиб қолган, деса хато бўлмайди. Тўртликларидан бирида у шундай ёзади:

Хоҳ кафк гиру, хоҳ гавҳар бардор,

Мо дарёему, мавжи мо бисёр аст, –

яъни биз тўлқинланиб оқувчи бир сермавж дарёмиз. Хоҳла ундан кўпик ол, эпласанг гавҳар олгил.

Ҳақиқатда ҳам Бедил шеърларини ўқиб тушуниш, тушуниб шоир кўтарилган тафаккур юксакликларига чиқиш денгиз тубидан дур ё гавҳар олишдан энгил бир иш эмас. Бедил ҳаётда ўлимдан бошқа айтарли барча ҳолат, кайфият ва таассуротларни шахсий тажрибадан ўтказиб иродасини шакллантирган шоир. Унинг “Мен” лиги олий ва энгилмас кучдан қувват олгани учун ҳам турмушдаги азоб-уқубат, не-не ғусса ва кулфатларни ўзгача бир шуурда қабул қилган. Лекин у маъно ва моҳият, идрок ва мушоҳада йўлларида қанчалик илгарилаб кетмасин, ҳеч қачон шеър ва шоирликка ортиқча баҳо бермайди, ҳеч бир зайлда илоҳийлик иддаосини илгари сурмайди. Чунки Бедил ҳар лаҳзада юзлаб зиддият ва бахтсизликка раҳнамолик қилиб турган шафқатсиз воқелик бағрида нафас олиб, ундан раҳм-шафқат ҳам, мурувват ҳам тиламаган Сўз соҳиби эди. Шоир бир рубоийсида ҳаётдан ҳеч ажралмаганлигига урғу бериб, мана нима дейди:

Шеърим, ки ба сад забон фуруд омадаст,

Дар чандин вақту он фуруд омадаст.

Таврот набуд, то бигўям, ки ҳама

Якбора зи осмон фуруд омадаст.

Мазмуни: Шеърим юз тил, яъни бир-бирига ўхшамайдиган, ҳатто ўзаро зид келадиган юз хил фикр ва тушунчадан дунёга келган. Бу эса пешмапеш – бир неча вақт ва фурсатда содир бўлган. Чунки менинг ёзганим Таврот эмаски, осмондан бирданнига тушгандир, десам.

Автобиографик характерга молик рубоийларнинг шоир таржимаи ҳолини билишда муҳим манба сифатида хизмат қилиши ҳам бежиз эмасди.³

Айнининг қайд этишича, Бедил ўзининг 77 йиллик умри мобайнида ўн битта подшоҳ ҳукмронлигини кўрган. Ўша тож соҳибларидан икkitаси унинг 63 ёшигача бўлган пайтларига, қолган тўққизтаси эса ҳаётининг кейинги қисмига тўғри келади. Ўн битта ҳукмдор – ўн бир хил шахсият, бири-бирига ўхшамайдиган қисмат, ўзаро мувофиқ келмаган сиёсий бошқарув, оддий одамларнинг турли манзарадаги дардли, ҳасратли, ночор турмуш тарзлари. Шуларнинг ҳаммасини Бедил юракдан ўтказиб, гўё уларнинг асосий қисмини тўрт қаторли бир шеърда ифодалаб ҳам кетган:

*Умрест шикасти бому дар мебинам,
Бунёди вафо зеру забар мебинам.
Ҳар субҳ ки сар зи хоб бармедорам,
Ошуби қиёмати дигар мебинам.*

Мазмуни: Бир умр эшик ва томларнинг бузилишию вафо ва садоқатнинг остин-устун этилишини кўраман. Ҳар тонг уйқудан бош кўтарганимда, аввалгисига ўхшамайдиган қиёмат, яъни ғавғою тўполонни кўраман. Албатта, бундай фожиалар ҳақгўй шоирнинг оромини кемирса-да, зулм ва тенгсизлик олдига унинг ночор, маҳзун аҳволини ҳам тасаввурда жонлантиради. Файласуф адиб одамнинг дунёга келиш сабаби ва жамиятдаги мавқеи хусусида фикр юритар экан, қатъий бир қарорга келганди: “Инсон гаштан ба худ расидан будаст” – “Инсон бўлиш ўз моҳиятини билиш эрур”. Шунга эришиб, шуни чуқур билгани сайин одам оламга эмас, балки чархи даврон одамга тобелашиб боради.

*Юз чарх бошимизда овора эмиш,
Юз субҳ бизни деб жигарпора эмиш.
Ой бирла қуёш шуъласи бизга не писанд,
Кўз ёши ўзи собиту сайёра эмиш...*

(Жамол Камол таржимаси)

Мирзо Бедил руҳоний ҳаловат, маънавий интизом одами. Маъно излаш, моҳиятга етишишга фавқулодда осудалик ва хотиржамлик зарурлигини теран фаҳмламаганида у мана бундай деб ёзмасди:

*Муллоки мудом жадалга мойил бўлди,
Олим санади ўзини, жоҳил бўлди.
То ўртага тушди у билим лофи ила,
Топган бари маънолари ботил бўлди.*

(Жамол Камол таржимаси)

Олимми, шоирми ёки бошқа бир соҳа кишиси-ми, бундан қатъи назар, одам ўз аҳволини билмас ёки билиш даражасига юксала олмай адашиб юрса, энг мудҳиш дарду бедаво ана шу. Бедил, энг аввало, бандасини кўпдан-кўп фожиа ўзани бўлган шу хасталиқдан огоҳлантиради ва ундан қутулиш йўллари ҳам кўрсатади. Бу жиҳатдан тасаввуфни теран билгани ва руҳ ҳаёти билан изчил қизиққанлиги шоирга жуда қўл келган. Бедилда дунё ва ҳақиқат, ҳаёт ва охират, фано ва бақо тушунчаси битта бош мақсадга: инсоннинг ўзини ўзида кашф айлашга хизмат қилади.

Файласуфлик қобилиятига соҳиб шоирларнинг асарларидан Мирзо Бедилнинг шеър ва дostonлари бир неча жиҳати билан ажралиб туради. Бедил шеърятда шоир, файласуф ва мутасаввиф фикр-қарашларини уйғунлаштиришга эришганди. Унинг шеърларида маъно файласуф мушоҳадасидан ўтган, мутасаввиф руҳи ва ҳолидан жонланиб, санъаткор маҳорати билан талқин қилинган. Фалсафий маънони кўп шоир ва адиблар зоҳир йўли билан, асосан, ташқи оламдан ахтарган бўлишса, Бедил учун фалсафий мазмун-моҳиятнинг бош манбаи инсон Руҳи ва Кўнгли эди. Унинг шеърятда файласуф нуқтаи назари билан дарж этилган мураккаб, зиддиятли фикр ва тушунчалар ҳам Инсон ахлоқи, нафси, руҳи, айниқса, юрагининг маҳсуллари эди. Ҳар қанча янги ёки аҳамиятли бўлмасин, кўнгилга кириб бормайдиган, кўнгил қабул этмайдиган шеърни Бедил шеър деб қабул қилмасди:

*Ҳарфи номанзури дил як нуқта ҳам
бешасту бас,
Маънии дилхоҳ гар сад нусха бошад
ҳам кам аст.*

Мазмуни: Кўнгилга манзур ва мақбул келмайдиган гапнинг бир зарраси ҳам умуман кераксиз эрур. Дилга хуш келадиган ёқимли мазмун юз бўлса ҳам барибир камдир.

Улуғ Бедил Шарқ адабиётида биринчилардан бўлиб кўпчилик илм ва ижод аҳли фалсафа деб юрган ақида, тушунча ва ҳукмлар фалсафа эмаслиги, фалсафа ўлароқ ҳали қабул қилинмаган ҳақиқатларда ҳаёт фалсафаси яширин ётганини муваффақият ила кўрсатиб берган эди. Тўғри, ушбу йўл ва йўналишдаги интилиш ҳамда изланишларида Мирзо Бедил адашган, хатога эрк бериб, мавҳумлик хилватларида оғир азият чеккан вақтлар бўлган. Чунки маълум бир муддат у ҳинд, айниқса, юнон фалсафаси таъсирига берилиб, нафс ва руҳ, олам ва одам, фано ва бақонинг асл моҳиятига етишда чалғиган. Аммо чалғиш, адашиш, тушкунлик офатларидан уни Қуръони карим ва Ҳадиси шариф қутқазган. Шундан сўнг шоир касрат – кўплик ваҳдат – бирликнинг сояси эканлиги, мосуводан қутулмай, олий ҳақиқатни идрок қилиб бўлмаслигига асло шубҳаланмаган.

Бедил баъзан ҳеч иккиланмай шеърхонни инсон комиллиги унинг ожизлик ва ноқисликлари билан, маънавий кучи ахлоқий кучсизлиги билан, табиий майллари кибру ҳаво, ёлғон ва риёга қўшилиб-қоришиб кетганлигига тўла инонтиришга уринади. Гоҳо эса одам тақдири, бахт ва шодлиги, унинг жамиятдаги мавқеи хусусида фалсафа ва адабиётда илгари сурилган фикр ва хулосалар Бедил тасаввурида ғафлат, ночорлик, калтабинлик, тахминбозликнинг жонли сувратлари бўлиб гавдаланади.

Бедил ижодиётида оқни қорадан, иссиқни совуқдан, эзгулик ва олижанобликни ёвузлик ва

тубанлиқдан ажратиб таърифлашнинг ҳеч иложи йўқ. Буни англамаган ёки англашга лаёқати етмаган шеърхонлар, хусусан, ўзини Бедилга издош санаган қаламкашлар улуғ шоир асарларини бир ёқлама тушуниб хато ва уйдирма мулоҳазаларни ўртага ташлашган.

Маълумки, ҳар қандай буюк ижодкор шахси ва меросини, имкон қадар беҳато баҳолаш, энг аввало, у яшаган тарихий давр ва шарт-шароитни билишга боғлиқ. Бу гап Бедилга кўпроқ тегишли. Атоқли шарқшунос Е.Э. Бертельс айтганидай, ҳеч шак-шубҳасиз Бедил ўзига хос ва бетакрор шоир. Аммо унинг ижод оламига кириш йўли у мансуб ижтимоий, сиёсий, адабий муҳитни пухта ўрганишдан бошланмоғи керак⁴.

XVIII асрда Бедилга издошлик шеърятда бир жараёнга айланган бўлса, XIX асрда Ўрта Осиёда бу пайравлик тақлид ва ҳаттоки кўр-кўрона бедилпарастликка айланган экан. Айний домланинг ёзишича, мазкур ҳодисанинг маъзи пуч ва бефойдалигини биринчи бўлиб донишманд адиб Аҳмад Дониш аниқ изоҳлаб ва исботлаб берган.

Баъзи буюк талантларнинг ижодидан ўрганиш, илҳом ила ибрат олиш мумкин, аммо уларга тақлид қилиб бўлмайди. Чунки тақлид қилган қаламкаш ижодий қиёфадан бутунлай ажралади. Бедили соний бўлишни хоҳлаганлар эса *“Унга шакл ва услуб жиҳатидан тақлид қилиб, шоир ижодининг фалсафий, ижтимоий ва сиёсий моҳиятини тушунишмаган ёки тушунишни истамай, фақат тасаввуф томонига ёпишиб олганлар”*⁵. Бедил шу бадбахтликни аввалдан кўргандай мана нима деган:

*Муддаи дар гузар аз даъвии тарзи Бедил
Сеҳр мушқил, ки ба кайфияти эъжоз расад.*

Мазмуни: Эй даъво бандаси, Бедилдай ёзиш ниятидан воз кечгил. Ахир, сеҳр билан мўъжизага эришиб бўлмайди.

Бедилнинг тасаввуфга муносабати, уни англаш, унга суянишдан кўзлаган мақсади бутунлай бошқа эди. Ундаги илоҳий туйғу, маънавий завқшавққа тақлид этиб бўлмасди. Шоир ҳақиқий ишқ ва ирфон оламида воқелиқдан самовотга, моддиётдан руҳонийликка юксалиб, тахайюл водийларида қанчалик сайр қилмасин, инсоннинг инсон олдигаги бурчи ва вазифасини ҳеч пайт унутмаган. Шунинг учун ҳам файласуф шоир юракни кучлан-

тирувчи неча юзлаб мана бундай сатрларни битиб қолдирган:

*Ҳасти жуз жон канию хун хўрдан нест,
Аз олами марғ айши жон бурдан нест.
Дар халқ буруни халқ будан ғалат аст,
Суҳбат бо зиндагист, бо мурдан нест.*

Мазмуни: Тириклик ва тирикчилик жон узишу, қон ютишдан иборат бўлмаганидек, ўтар дунёда фақат жонни асраш ташвишида яшаш ҳам эмас. Кўринишда халқ билан бирга бўлиб, ичда ўзни халқдан четга олиш ғалатдир. Одамнинг одам билан суҳбати ўлим ҳақида эмас, балки ҳаёт ва инсон тўғрисида бўлмоғи лозим.

Бедил шеърятини ўқиш ва англаш – оламнинг зоҳири ва ботинида қанча маъно, қандай товланишдаги моҳият мавжуд, шуларни бирма-бир билишга, мушоҳада юритишга бел боғлаш дегани. Бедилхонлик – инсон руҳи, тақдири ва ҳақиқатларини шеър ойнасида кўриш, шундан хулоса чиқариш демак...

Бизнинг юртимизда бедилхонлик қадимий бир жараён. Олдинги замонларда унинг шеърлари асосан аслиятда ўқилиб, мулоҳаза ва шарҳ қилинган бўлса, кейинчалик улардан айримларини ўзбек тилида ўқишга ҳам эришилди. Шоирнинг “Комде ва Мудан” достонини Назармат, рубоий ва ғазалларини Ш. Шомухаммедов, Жамол Камол, Матназар Абдулҳаким ва Эргаш Очиллов таржима қилган.

Бедилшуносликка келадиган бўлсак, бу илмий йўналиш дунё миқёсида устод Айнийнинг тадқиқотлари, хусусан, “Мирзо Абдулқодир Бедил” китоби билан бошланганлиги фанда аллақачон эътироф этилган. Шундан кейин Бедилнинг ҳаёти, ижодиётига бағишлаб аллома Абдурауф Фитрат, машҳур шарқшунос Е.Э. Бертельс, академик И. Мўминов, профессор Ш. Шомухаммедов, Ш. Шукуров ва бошқа олимлар ҳам илмий асарлар ёзишган.

Хуллас, Шарқнинг улуғ файласуф, мутафаккир ва мутасаввиф шоири Мирзо Бедил шеърятини тубсиз бир денгиздирки, ундан баҳра олиш, фикр ҳаёти учун фойдаланиш ҳеч қачон тўхтамайди. У ўзининг тафаккур қувватига тўла ишонганидан фалсафий идрок усули билан оламни ғафлатдан қутқазаман, деган:

*К-аз усули мадорики ҳикмат,
Оламеро барорам аз ғафлат.*

Шундай ҳикмат ва ҳимматга башарият ҳозир ҳар қачонгидан ҳам муҳтож.

¹С. Айни. Мирзо Абдулқодир Бедил. Куллийёт. Жилди 11. Китоби дуйум. Душанбе, 1964. Саҳ. 31.

²С. Айни. Бедиль и его поэма “Ирфон”. 1956. С. 54.

³Ш. Шукуров. Мирзо Бедилнинг поэтик мероси. Тошкент, 1979. 74–75-бетлар.

⁴Е.Э. Бертельс. История литературы и культуры Ирана. Москва, 1988. С. 352–353.

⁵С. Айний. Кўрсатилган китоб, 115-бет.

Yusuf HAMDAMOV,
Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
Milliy universiteti dotsenti

OMMAVIY AXBOROT VOSITALARI TILIDAGI O'ZIGA XOSLIKLAR

Ma'lumki, til moddiy va ma'naviy voqelikning, mavjudlikning ifodasi, inson tafakkuri va ruhiyatining zuhur bo'lish hamda moddiylashish vositasidir.

O'ziga xos, boy, jozibador, sermazmun ona tilimiz Davlat tili maqomini olganidan keyin (1989-yil 21-oktabr) unga e'tibor yanada kuchaydi. Respublikamiz mustaqillikka erishgach, o'zbek tili tom ma'noda o'z nufuziga ega bo'ldi. Mustabid tuzum yillarida tushovlab kelingan tilimiz erkin nafas ola boshladi.

Milliy o'zlikni anglash, milliy va ijtimoiy tafakkurni yuksaltirishda ommaviy axborot vositalari, xususan, matbuotning ahamiyati o'ziga xos, albatta. Bu muhim vazifani bajarishda tilning o'rni beqiyos desak, mubolag'a bo'lmaydi. Zero, Yurtboshimiz Islom Karimov ta'kidlaganidek, "... o'zlikni anglash, milliy ong va tafakkurning ifodasi, avlodlar o'rtasidagi ruhiy-ma'naviy bog'liqlik til orqali namoyon bo'ladi".

Ma'lumki, mustaqillik arafasida o'zbek tilining "sof"ligi uchun sa'y-harakatlar boshlanib ketdi. Ba'zilar til me'yorlariga rioya qilmay ayrim so'zlarni o'zgartirib yubordi va bu uning keyingi taraqqiyotiga ancha-muncha noqulayliklar keltirib chiqardi. O'zbek tiliga boshqa tillardan kirib, o'rnashib qolgan so'zlar so'zma-so'z muqobiliga o'girila boshlandi. Masalan, *aeroport* – *tayyoragoh*, *rayon* – *nohiya*, *jurnal* – *jarida*, *majalla*, *oybitik*; *gazeta* – *ro'znoma*, *samolyot* – *uchoq*, *institut* – *oliygoh*, *fakultet* – *kulliyot* deb ishlatila boshladi. O'zaro muloqot, matbuot sahifalarida ham *o'yingoh*, *oliygoh*, *sihatgoh*, *tayyoragoh* kabi so'zlar uchray boshladi. So'zlarning bu tarzda qo'llanilishi ancha-muncha qiyinchiliklarni yuzaga keltirdi.

Til shunday o'ziga xos tabiatga egaki, uni odamlar ongiga zo'rlab yoki majburlab tiqishtirib bo'lmaydi. Har bir so'z xalq tili, ko'ngliga yaqin bo'lsa, u oson va tez singadi. Vaqt o'tib, asta-sekin tildan unumli foydalanish, so'z qo'llash borasidagi muammolar yechimini topa boshladi. Bundan 20 yil ilgari nisbatan tilimizda ancha ijobiy o'zgarishlar, siljishlar ro'y berdiki, bularni kundalik hayotning o'zi ko'rsatib turibdi. Masalan, tilimizda ilgari programma deb ishlatilgan so'z – *dastur*, *otchyot* – *hisobot*, *sovet* – *kengash*, *plan* – *reja*, *soldat* – *askar*, *priyom* – *qabul*, *sudya* – *hakam*, *komandirovka* – *safar*, *kvartal* – *chorak*, *ofitser* – *zobit*, *rayon* – *tuman*, *oblast* – *viloyat* deb ishlatila boshladi. So'zlarning bu kabi qo'llanilishi matbuotga ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Keng o'quvchilar ommasi matbuot orqali tilga e'tibor bera boshladi, undan o'rgandi, saboq oldi.

Shuningdek, jamiyat taraqqiyoti, keng miqyosdagi integratsiyalashuv natijasida tilimizga yangi xorijiy so'zlar kirib keldi. Masalan, *biznes*, *audit*, *litsey*, *kollej*, *aksiya*, *lizing*, *bakalavr*, *magistr*, *ofis*, *reyting*, *fermer*, *investitsiya*, *marketing*, *aksiz* kabilar. Ayni vaqtda gazeta va jurnallar sahifalarida bosilayotgan har bir maqolada *biznes*, *marketing*, *ofis*, *lizing*, *fermer* kabi so'zlarni tez-tez uchratish mumkin. Aytish kerakki, tilimizda har kuni uchraydigan bu so'zlar og'zaki nutq, shuningdek, OAV-da ham ancha singib ketdi.

Til jurnalist uchun muhim ish "quroli" hisoblanar ekan, undan unumli foydalanish har bir ijodkorning so'z boyligi va tajribasiga bog'liq. Hozir nashr etilayotgan

gazetalarning shakllangan o'ziga xos tili bor. Kuzatishlar shuni ko'rsatyaptiki, respublika markaziy gazetalar hamda viloyat gazetalarining tilini alohida o'rganish kerak bo'ladi. Respublika gazetalar, o'z navbatida, tarmoq xarakteriga ham ega. Shu bois, ularning har biri auditoriya bilan mazkur nashrning xususiyatini ifodalovchi o'ziga xos tilda muloqot qiladi. Masalan, "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasida kitobiy uslub ustun bo'lsa, "O'zbekiston sporti" gazetasiga ko'proq so'zlashuv uslubi xosdir. "Qishloq hayoti" gazetasida ijtimoiy-siyosiy, qishloq xo'jaligiga xos atamalar ko'p uchrashi ham tabiiy.

Respublikamizda bir-biriga yaqin (qarluq, qipchoq, o'g'uz lahjasida) so'zlashuv hududlari mavjud: Xorazm viloyati hamda Qoraqalpog'iston Respublikasining To'rtko'l, Beruniy, Ellikqal'a tumanlari aholisi Xorazm dialektida gapiradi. Qoraqalpog'iston Respublikasida qoraqalpoq tilida gaplashiladi va shu tilda gazetalar chiqadi. Buxoro, Samarqand, Qashqadaryo, Surxondaryo, Jizzax hamda Navoiy viloyatlarida, shartli ra-

vishda aytganda, janub dialektida gaplashiladi. Buxoro va Samarqand shahri aholisi esa tojik va o'zbek tilida gaplashadi. Toshkent shahri, Toshkent viloyati hamda Sirdaryo viloyatining bir qism aholisi Toshkent dialektida muloqot qiladi. Farg'ona vodiysi aholisi esa badiiy tilga eng yaqin dialektida gaplashadi. Qirg'iziston Respublikasining O'sh viloyati aholisi ham shu dialektida so'zlashadi.

Dialektidagi sezilarli farqqa qaramasdan, u mazkur viloyat gazetalarida deyarli o'z ifodasini topmagan. Odatda, muallif qahramonning ko'chirma gapini berayotganda, tegishli dialektga xos xususiyatlar yuzaga

keladi. Masalan, volidani janubliklar "ona", vodiylıklar "aya", toshkentliklar "opa" deyishadi. Viloyat gazetalarini til jihatidan shunga o'xshash uncha sezilmaydigan belgilarga ko'ra farqlash mumkin.

Respublikamizda rus tilida nashr qilinadigan gazetalarini boshqa hududlardagi gazetalar bilan taqqoslaganda, tildagi o'ziga xoslik ancha aniq ko'zga tashlanadi. Hozirgi paytda O'zbekistonda yashaydigan aholi gapiradigan va yozadigan rus tilida turkiy yoki o'zbek tili qatlami ancha sezilib turadi. Ular mahalliy koloritni ifodalaydi. Masalan, turmushda foydalaniladigan narsalar (dasturxon, piyola, kosa), milliy taomlar (palov, lag'mon, mampar, dimlama), joy nomlari (adir, paykal, ariq), kundalik muloqot so'zlar (salom, hormang, marhamat, rahmat), hurmat belgisi (Hasan aka, Lutfi aya, Murodjon, To'raqul ota, Malikaoy) va hokazo. Mazkur til belgilariga ko'ra O'zbekistonda chop etiladigan rus tilidagi gazetalarini Kavkaz, Boltiqbo'yi hududidan,

Ukraina, Belarus va hatto qo'shni Qirg'iziston, Turkmaniston, Tojikiston hamda Qozog'iston Respublikalari gazetalaridan ham osongina farqlash mumkin.

Keyingi yillarda matbuot tilida sezilarli ravishda ijodiy o'zgarishlarni kuzatish mumkin. Birinchidan, gazetalarda yirik-yirik maqolalar kam berilmoqda; ma'lum maqola yoki ocherklarda uzundan-uzoq dialoglar uchramaydi. Sababi, dialoglar qahramonning psixologiyasini ochib berishga yordamlashmaydi va qahramonning ruhiyatidagi o'zgarishlarni tadqiq etishga imkon ham bermaydi.

Endi bugungi gazeta tili haqida to'xtalib o'tsak. Odatda, gazeta tili barcha uchun tushunarli, ommabop, hammabop bo'lishi kerak. Chunki gazeta faqat aholining ziyoli qatlami yoki jurnalistlargagina mo'ljallab chiqarilmaydi. Unda bosilgan turli-tuman maqolalarni oddiy dehqon, fermer, shifokor yoki tadbirkor – birdek o'qiydi.

O'zbekistonda bosilib chiqayotgan gazetalarining ma'lum muassasaga taalluqliligi, shakli, ko'rinishi va boshqa jihatlarga ko'ra davlat, nodavlat, mustaqil va soha gazetalariga bo'linadi. Bularning tili ham gazetalarining turi, ixtisosligi bilan bog'liq. Masalan, "Xalq so'zi" gazetasi davlat tizimidagi gazeta bo'lganligi bois uning tili bir-muncha jiddiy, rasmiy til hisoblanadi. Siyosiy partiyalar gazetalarini haqida ham shu fikrlarni aytish mumkin.

Tarmoq gazetalarida ma'lum tarmoq, soha haqidagi materiallar berib boriladi.

Shunday ekan, gazetada o'sha sohaga oid til ustuvorlik qilishi tabiiy.

Shuni alohida ta'kidlash joizki, kishilarning har bir so'zni qabul qilish hamda ong-u shuuriga singib qolishida matbuot va ommaviy axborot vositalari muhim o'rin tutadi. Chunki ishchi yoki o'qituvchi, o'quvchi yoki talaba, muhandis yoki shifokor, haydovchi yoki sportchi – kim bo'lmasin, har kuni gazeta o'qiydi, radioeshittirishlarni tinglab, teleko'rsatuvlarni kuzatib boradi. Ular gazetani o'qiganda, so'zlarning to'g'ri yozilishiga e'tibor berishsa, diktor yoki boshlovchi tomonidan ifoda etilgan har bir so'zning talaffuzini diqqat bilan tinglashadi. Qo'laversa, aksariyat audiovizual (eshitish hamda ko'rish) holatlarda, so'z qo'llanishiga ko'proq e'tibor qaratiladi. Bu esa ommaviy axborot vositalari sohasi xodimlaridan o'z kasblariga yanada mas'uliyat bilan yondashishlarini talab etadi. Chunki ko'pchilik matbuotga ishonadi, qo'laversa, kundalik hayotida undan ibrat, andoza oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. I.A.Karimov. Yuksak ma'naviyat — yengilmas kuch. T.: Ma'naviyat, 2008. 83-bet.
2. I.Toshaliyev. Sarlavha stilistikasi (O'quv qo'llanma). T.: Universitet, 1995. 3-bet.

Шоҳиста МАХМАРАИМОВА,
Термиз давлат университети ўқитувчиси

ТЕОМОРФИК МЕТАФОРА НИМА?

Аннотация. Бугунги кун жаҳон тилшунослик фанида метафоралар турли аспектларда тадқиқ этилмоқда. Бироқ фундаментал деб қаралаётган метафоралар тизимидаги айнан теоморфик метафораларнинг тулақонли тадқиқи кузатилганча йўқ. Мазкур мақоладан ушбу метафоранинг когнитив ва лингвомаданий хусусиятларига доир айрим мулоҳазалар ўрин олган.

Калит сўзлар: метафора, теоморфик метафора, инсон онгининг когнитив фаолиятида теоморфик метафора.

Аннотация. В современной мировой лингвистике метафора изучается в разных аспектах. Однако теоморфическая метафора, тесно связанная с когнитивной деятельностью человека, ещё не нашла своего отражения в узбекской лингвистике. В этой статье освещены отдельные размышления по вопросам когнитивных и лингвокультурологических особенностей теоморфической метафоры.

Ключевые слова: метафора, теоморфическая метафора, теоморфическая метафора в когнитивной деятельности человеческого разума.

Annotation. In the current world linguistics the metaphor is studied in various aspects. However, the theomorphic metaphor which is closely related to the human cognitive activity has not found its reflection in the Uzbek linguistics yet. The article presents some reflections on the questions of cognitive and linguocultural features of the theomorphic metaphor.

Key words: metaphor, theomorphic metaphor, theomorphic metaphor in the cognitive activity of the human mind.

Жамият маданият даражасининг ўсиши табиий ҳолда инсон онгининг ривожини билан боғлиқ. Инсоннинг борлиқни тафаккур этиши ундаги билиш қобилиятининг бевосита ва пировард хусусиятига тегишли жараён бўлиб, воқеа-ҳодиса, атроф-муҳитдаги сифатий ўзгаришлар ундаги интеллектуал фаолиятга таъсир ўтказмай қолмайди.

Янгича илмий тафаккурнинг туб бурилишида инсон когнитив қобилиятининг ўрни муҳим аҳамият касб этади, бинобарин, мазкур қобилиятнинг шаклланиши натижасида ундаги (инсондаги) билиш қобилиятининг имкониятлари ҳам кенгайиб боради.

Оламни билиш – ўзаро зиддиятли ва мураккаб жараён бўлибгина қолмай, инсоннинг у қадар самарадор бўлмаган когнитив усуллардан шу бугунга қадар фойдаланиб келаётганлиги боисидан ҳам абстракт ечимларни касб этиб келаётган ҳодиса. Зеро, англанданларнинг репрезентацияси муаммоси осон изоҳланадиган масалалардан эмас. Мазкур муаммонинг тугал ечимга эга эмаслигини кўҳна даврлардаёқ аънавий шарқ фалсафасининг вакили Бодхидхарма ҳам қайд қилган эди: “Номаларда донишмандлик йўқ – сўз ва белгилар билан Қонунни англашмоқ мушкул”.¹

Шу маънода метафоралар англантиши керак бўлган моҳият фикрлашнинг таҳлилий имкониятидан келиб чиққан ҳолда бир хилдаги натижаларни беравермайди. Бироқ когнитив ва “атомистик” семантикани ўрганган тилшунос олим А.Н.Баранов метафоранинг ички шаклдаги тасвирини унинг мақсад ва ҳосил бўлиш ўрнининг таҳлилий шарҳига тенглаштирмақ мумкин эмас, деб ҳисоблайди ҳамда “метафора тушунча шаклидаги ягона образ, бошқа бўлақларга бўлинмайдиган яхлит гештальт бўлиши лозим”, – деган қарашни илгари суради². Бунинг учун, дея давом этади олим, идрок этишининг ўзга, маънонинг парчаланиши – бўлинишига эмас, балки у орқали лисон эгасида мавжуд бўлган концептни англаш стратегиясига мувожаат этиш керак. Шундагина метафора ва образга нисбатан ягона гештальтга бўлгани каби апелляция қилиш мумкин³. Бу ўринда мазкур стратегияда метафоранинг таҳлилий шарҳига эмас, тегишли образга етакловчи “триггер” – муайян ассоциацияга ишорага эътибор қаратмоқ зарур бўлади.

Шаклдаги маънони, моҳиятни ишорага кўра илғаш, англаш техникаси бевосита инсоннинг оламдаги

мавжуд шакллар ҳақидаги билимлари – когнитив категорияларга бориб тақалади. Демак, бу борада лисоний бирликларнинг семантик таърифи том маънода когнитив характерли бўлиб қолмасдан, семантик экспликацияда когнитив кўламнинг феномени бўлмиш метафорани намоён эта олади.

Айнан мана шу муносабат биз текшираётган теоморфик метафораларнинг табиатига тўла мосдир.

Хусусан, фанда теологик тушунчаларнинг концептуаллашиши номинациянинг тўғридан-тўғри амалга ошадиган усуллари билангина эмас, балки маъно кўчишининг алоҳида олинган турлари асосида ҳам юзага чиқиши маълум ҳодиса. Зеро, Аристотелнинг метафора ҳақидаги қарашларида “метафора буюмга аслида бировга тегишли бўлган номни беради” (Аристотель. Поэтика. М.: АСТ, Хранитель, 2006.) дейилади. Бинобарин, объектлар хусусиятига тегишли лисоний маънонинг инъикос жараёнида иштирок этувчи когнитив метафора концептуал вазифани бажаради ҳамда мавҳум маъноли концептларга ном беради. Теоморфик метафоранинг ўзига хос хусусияти шундаки, унинг асосий мақсади мавҳум ёхуд “ботиний олам” объектларини аташ, когнитив жараённинг заруратидан келиб чиқиб, тушунчаларни шарҳлашдир. Ваҳоланки, ана шу “кузатилмайдиган” моҳиятларнинг жами лисоний-теоморфик хусусиятга эга бўлиб, улар концептуаллаштириш жараёнида кенг кўламда метафоризацияга юз тутлади. Бундан истисно бўлмаган теоморфик метафора ҳам ўзида ноодатий интеграцион тизимни намоён этадики, семиотик, когнитив ва лингвистик ташкил этувчилар бу турдаги метафоранинг мавжуд табиатини мужассам этади.

Лингвистик бирликлар теоморфик метафоранинг тушунча ва акустик образини (тимсолини) акс эттирса, семиотик ташкил этувчилар менал кўламдаги икки объект ўртасидаги муносабатни, ундаги когнитив хусусиятлар эса алоҳида олинган аниқ вазиятлардаги ички тизим мутаносиблигини таъминлайди.

Теоморфик метафоранинг бир қатор ўзига хос хусусиятларини қуйидагича кўрсатиш мумкин:

1. Теоморфик метафора маданий ва индивидуал амалиётда ўзининг ишлатилиш даражасига кўра юқори кўрсаткични эгаллайди. Теоморфик метафорани баъзи тилшунослар фараз қилганидек, фундаментал деб қаралган зооморфик ва техноморфик метафоралар ти-

зимиди кўриб чиқиб, унинг сўнгиларга нисбатан паст салмоққа эга эканлигини тасдиқлаш мушкул. Зотан, бугунги технологик жараёнлар шиддат билан ривожланаётган бир вақтда теоморфик метафоранинг ишлаб чиқариш ва кенг илм-фан жабҳасидаги ўрнини бемаъл ол кузатса бўлади. Фақат уни бошқа турдаги метафоралар ёхуд кўчимлардан фарқлай билиш лозим. Фундаментал метафоралар тизимида айнан теоморфик метафоранинг инсониятнинг оламдаги мавжуд бўлиш сабабларини изоҳлай олади. Бу эса унинг мураккаб ва кўп қиррали феномен эканини исботлайди.

2. Теоморфик метафоранинг антропоморфик метафора билан бир кесимда жойлаша олиши инсоннинг англаш фаолиятида ҳам кўплаб зиддиятларни туғдиради. Теоморфик метафора ташувчи нотурғун тушунча ва маънолар унинг юқоридаги табиатига асос бўлади. Бироқ теоморфик метафора нутқнинг барча турларида ўзининг шаклланган, тугал конструкцияларига эга. Ҳатто аксар ҳолларда муайян билимга эга бўлмаган одамларнинг нутқида ҳам кўпроқ учрайди ва бу табиий ҳисобланади. Маълум интеллектга эга шахс бу турдаги метафораларни ўз ўрнида ишлатишга алоҳида эътибор қилса, интеллектсиз шахс бундай метафоралардан эҳтиётсизлик билан фойдаланади. Шунга қарамай, ҳар икки вазиятда ҳам мазкур метафора тил эгаси томонидан моҳиятан тўғри ишлатилган бўлади.

Теоморфик метафора билан антропоморфик метафоранинг “қардошлиги” инсон онгида олам ҳақидаги идеал образларни бирмунча яқдиллаштиради, натижада теоморфик метафора тизимига бирлашувчи семантик бирликлар бошқа турдаги метафоралардан фарқли ўлароқ, аниқ “ижобий” ва аниқ “салбий” кутбларга ажралади.

3. Таъкидланганидек, теоморфик метафора антропоморфик шаклдошларига яқин турганлиги сабабли унинг намоён бўлиши адресатнинг фавқулдда индивидуал қарорига кўра ҳал этилади. Бунда метафора субстанциясида ётган тушунча ва маънолар адресат томонидан яратилмайди, балки “қайта ишланади”.

4. Теоморфик метафора туфайли тилда миллий колорит сақланади. Унга мувофиқ, ҳар бир тил эгасининг қўллаган теоморфик метафоранинг когнитив хусусиятига қараб, миллий тафаккур, мафкура, эътиқод ва қарашларга баҳо бериш мумкин бўлади. Шу сингари когнитив хусусиятига кўра ҳам теоморфик метафоранинг универсал табиати унинг турли лингвомаданиятларда нисбатан ўхшаш талқин этилишига асос бўлади.

Маълумки, бадийий дискурс қамрови жиҳатидан бошқа турдаги дискурслардан кескин фарқ қилади ва ўзида теоморфик метафоранинг ўз функциясини тўлақонли бажариши имкониятини беради. Шу боис замонавий тилшуносликда метафорани ўрганишга семиотик ёндашув усуллари ҳам татбиқ қилинмоқда.

Бадийий дискурс бошқа турдаги дискурслардан фарқли ўлароқ, рамзлар ва кўчимлар, турли тасвирий ифодалар алоҳида, бир қарашда умумийдек кўринган, айна вақтда фавқулдда ўзига хос маъновий ечимларга эга бўлади. Чунки бадийий матн – рамзлар олами ўзида ифода этувчи нутқ тури. Ана шу жиҳат метафоранинг кенг ижтимоий ҳаёт кўламига аралашувини тезлаштириди.

Қайд қилиш керакки, баъзи тилшунослар (жумладан, Кимов Р.С. 2012) таъкидлаганидек, ҳамма вақт

ҳам метафоранинг пировард ривожини метонимияни ҳосил қилавермайди. Ваҳоланки, инсоннинг билиш қобилияти оламни англашдаги мураккаб концептуал занжир бўйлаб бир текис силжимамайди, ўрни билан тилдаги мавжуд метафораларнинг табиати метонимияни такрорлагандек туюлади, аммо теоморфик метафоралардаги концептуал кўлам бундай хулоса қилишга доим ҳам имкон беравермайди.

Теоморфик метафораларни дискурснинг барча турлари ҳам ифода этавермайди. Кучли тасвирий ифодага эҳтиёж сезувчи сўзлашув ва бадийий дискурдагина метафораларнинг мазкур тури нисбатан кўп қўлланади. Бунда фақат метафораларни метаморфозалардан ажрата олиш лозим бўладики, шеърятда иккинчи турдаги ҳодисада “субстанция (моҳият)нинг тасодифан ўхшаш келиб қолиши” кузатилади. Концептуал метафора назариясига кўра метафоризацияда куйидаги омил эътиборга олинади: яъни икки концептуал домен – манба, билимлар структуралари ўртасидаги боғлиқ муносабат (фрейм, сценарийлар). Натижада манба кўлаמידан нишон кўлами томон йўналаётган проекция бўйлаб ҳаракатланаётган билимлар мажмуи концептуаллашган метафорани шакллантириб беради. Масалан, – *Аферист у. Ёмон шайтон одам. Любоини алдайди...* (С.Аҳмад. “Жимжитлик”)

Когнитология метафорага инсон онгининг яширин имкониятларини юзага чиқаришда кўмак берувчи восита сифатида қарайди ҳамда кластерлаш орқали теоморфик-концептуал метафоранинг тизимлилика эгалигини исботлайди. Ҳолбуки, концептлар орасидаги ўзаро боғлиқ муносабатлар – образли ассоциациялар, сценарий, фреймлар назарияси шундай хулоса чиқаришга имкон беради. Ўхшатилаётган предметга нисбатан ўхшатувчининг ўзига хос тушунчалар мажмуининг характери шунга мос метафорик концептни шакллантиради:

Теоморфик метафора ўзида борлиқ, унинг яралиши, киши, нарсаси, воқеа-ҳодиса, хуллас, олам ибтидоси тўғрисидаги билимлар кўламини акс эттирувчи ҳодисадир. Бироқ вақт ўтиши билан концептуаллашган теоморфик метафора секин-аста муайян объектнинг хусусиятига берилган баҳо эмас, унинг ўрни билан салбий, ижобий, киши эмоциясини уйғотувчи, масалан, ҳазил-мутойибага асос бўлувчи субъектив белгисига айлана боради.

Хулоса қилиб айтганда, теоморфик метафора алоҳида олинган концептларнинг шаклланишида фавқулдда аҳамиятга эга ва у олам ҳақидаги тасаввурларимизда яшайди. Шунингдек, теоморфик метафора ибтидоий одамнинг хаёлот олами чегарасини ёриб ўтиб, бугунги глобал дунёнинг мавжуд моҳиятини аниқ тушунтириб беришга ҳам хизмат қилади.

¹Халипаева Империят. Метафора тайны и тайна метафоры (Основы нового научного мышления). 10.09.1998 г. Поэзия Джамалы – <http://stihi.ru/2008/01/20/1788>: <http://28.03.2013>.

²А.Н. Баранов. Семантика “Атомистическая” и когнитивная. Пятая международная конференция по когнитивной науке. Том 1/Тезисы докладов. Россия, Калининград, 2012. С. 230.

³А.Н. Баранов. Кўрсатилган манба, 230-бет.

Шодия ГАНИЕВА,
Фарғона давлат университети тилшунослик кафедраси
катта илмий ходим-изланувчиси

ФРАЗЕМАЛАРНИНГ ШАКЛ ВА МАЪНО МУНОСАБАТИ

Аннотация. Мақолада лексик ва фразеологик полисемия ҳамда омонимия ўртасидаги изоморфлик ҳолати, уларнинг ўзбек тилшунослигида ўрганилиши, фразеологик полисемия ва омонимияни моделлаштириш муаммолари ҳақида сўз юритилади, омонимия ва полисемиянинг дифференциал белгиси модель орқали ифодаланади.

Калит сўзлар: изоморфлик, фразеологизм вариантлари, мотивацион сема, мотивацион муносабат, моделлар дифференциацияси.

Аннотация. В статье представлены результаты изучения изоморфного явления между лексической и фразеологической полисемии и омонимией, степень её изученности в узбекском языкознании, проблемы моделирования фразеологической полисемии и омонимии. По мнению автора, дифференциальные признаки омонимии и полисемии выражаются с помощью моделей.

Ключевые слова: изоморфизм, варианты фразеологизмов, мотивированные сема, мотивационные отношения, дифференциация моделей.

Annotation. The article presents the results of the study isomorphic phenomena between lexical and phraseological polysemy and homonymy, its investigation in the Uzbek linguistics, problems of modeling phraseological polysemy and homonymy. According to the author, the distinctive features of homonymy and polysemy are expressed by means of models.

Key words: isomorphism, variants of phraseological expressions, motivated seme, motivational relation, differentiation of models.

Тил – халқ маданиятини ўзида намоён қилувчи муҳим восита. “Шу нарса аниқки, халқнинг тийнати ва табиати, руҳияти ва менталитетини тилдан айро ҳолда тасаввур қилиб ҳам, тадқиқ этиб ҳам бўлмайди. Тилдаги бирликларда, айниқса, образли сўз, образли ибора-ифодаларда халқнинг ментал ўзига хослиги у ёки бу тарзда инъикосини топади”¹.

Шу маънода халқ фразеологизмлари, уларнинг қўлланиш усуллари ҳам маълум миллатнинг ўзига хослигини кўрсатишга хизмат қилади.

Тилнинг ҳар бир сатҳ бирликлари маълум интеграл белги асосида умумийликни ҳосил қилади. Шу билан бирга, турли сатҳ бирликлари ўртасида ҳам ўхшаш нуқталар мавжуд. Лексема ва фраземалар (фразеологизмлар) ўртасида ҳам ана шундай яқин ўхшашликлар бўлади. Бу лексема ва фразеологизмларнинг номинатив функцияларида ҳам, мазмуний тузилишида ҳам яққол намоён.

Тилшунослик назариясида лексик сатҳ ҳамда унинг бирлиги бўлган лексема ва унинг мазмуний тузилиши анча кенг ўрганилган. Фразеологизмларнинг шакл ва маъно муносабатидан ташкил топган бутунлик эканлиги кўпчилик томонидан эътироф этилган. Айни мавзу ҳам кўпгина тадқиқотларга асос бўлган. Аммо ҳали бу ишлар мавзунинг барча жиҳатларини қамраб олган дейиш қийин. Зеро, фразеологик маъно ва унинг тузилишини лексик маъно ва унинг тузилишига қиёслаган ҳолда ўрганиш фразеологизмлар семантикасини ёритишда катта аҳамиятга эга.

Фразеологик бирликлар ҳам худди лексик бирликлар каби ўзаро омонимик, синонимик, антонимик, градуонимик муносабатларда бўлади. Бу муносабатлар икки ва ундан ортиқ фразеологик бирликларга дахлдордир. Бундан ташқари фразеологик полисемия ҳодисаси ҳам борки, бу бир неча бирликлар ўртасидаги муносабатни эмас, балки битта бирликнинг мазмуний мундарижасидаги семалар муносабатини ўз ичига олади. Биринчи турда фразеологик системадаги алоҳида-алоҳида фразеологизмлар ўртасидаги муносабат бўлса, иккинчи турда фразеологик системадаги битта аъзонинг шакл ва мазмуни ўртасидаги ва бир шакл остидаги семалар муносабатидир. Биринчи типдаги муносабатлар ичида омонимик муносабат ўзига хос хусусиятга эга.

Омонимия ҳодисаси лексик сатҳ доирасида чуқур ўрганилди. Лекин фразеологик ва синтактик сатҳ до-

ирасида бу ҳодиса етарлича ўрганилгани йўқ. Шу кунга қадар ўзбек тилшунослигида лексик ва фразеологик омонимияга бағишланган Т.Алиқулов, М.Миртожиёв, Ш.Раҳматуллаев каби қатор олимларнинг айрим тадқиқотлари майдонга келди². Бу борада, айниқса, Ш.Раҳматуллаев, Б.Йўлдошев, А.Маматов, А.Рафиев, Ш.Алмаматова ва бошқа тилшуносларнинг хизматлари катта³. Бу масалада Ш.Раҳматуллаев қарашлари эътиборга молик. Олимнинг талқинига кўра ўзаро фразеологик омонимлар ва фразеологик паронимлар, шунингдек, фразеологик омоформалар ва фразеологик параформалар бир-бирига шу қадар ўхшаш бўладики, улардан бири ўрнига иккинчисини хато ишлатиб юбориш мумкин⁴.

Профессор Ш.Раҳматуллаев омонимия ҳодисасини тил ва нутқ зидланиши асосида ўрганишни ўзбек тилшунослигидагина эмас, балки туркийшунослиқда илк бор тавсия этади. Унинг фикрича, бошқа лингвистик ҳодисаларда бўлганидек, омонимияни ҳам тил ва нутқ босқичида алоҳида-алоҳида баҳолаш керак. У тил босқичида омонимиянинг тил бирликлари орасида мавжуд бўлишини таъкидлаган ҳолда, тил бирликлари сифатида лексема, морфема, фразеологик бирликларни эътироф этади. Лекин уларнинг нутқий оппозиция аъзолари сифатида сўзформа ва бирикмаларни тилга олади⁵.

Фразеологик бирликларни ҳам тил системаси ва унинг функцияси ўртасидаги қарама-қаршиликни ҳисобга олган ҳолда ўрганиш ҳақидаги фикр умумий тилшунослик назарияси ривожини учун муносиб ҳисса бўлиб қўшилганини эътироф этиш лозим. Фразеологизм ва унинг нутқий қуршовда воқеланиши ўртасидаги муносабатни эътиборга олиш бевосита кузатишда реал воқеланган фразеологизм вариантларини перцептив ҳолатдан абстракт ҳолатга айлантириш, мавхумлантиришни тақозо этади.

Мавхумлаштириш шаклий жиҳатдан бир хил бўлган омофразаларда қандай амалга оширилиши муаммоси тилшунослик олдиға янги вазифаларни кўяди. Худди лексик омонимия билан лексик полисемияни фарқлаш зарурияти бўлгани сингари фразеологик сатҳда ҳам фразеологик омонимияни фразеологик полисемиядан фарқлаш зарурияти туғилади.

Лексик сатҳда ўзаро боғлиқ икки ва ундан ортиқ семалар, яъни денотатлар лексик полисемия ҳисобланиши кўпчиликка маълум. Масалан, **қўлтиқ**

лексемаси полисемик таркибга эга бўлиб, ушбу лексеманинг маънолари беш жилдли “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”да берилишича, унинг биринчи семемаси “қўлнинг елка билан туташган ерида ҳосил бўлган бурчак, қўл ости”ни, иккинчи семемаси “океан, денгиз ва қўлларнинг қуруқлик ичкарасига кириб турган ва асосий ҳавза билан сув алмашиб турадиган қисми, кўрфаз”ни (ЎТИЛ. 5-жилд. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 406-бет) билдиради.

Бу лексеманинг полисемиклиги шундаки, бир-бири билан семантик мотивланган икки маъно бир лексеманинг мазмуний мундарижасига киради. Лексеманинг қайси семемада қўлланаётгани синтагматик қуршов орқали англашилади.

Лексик омонимиянинг лексик полисемиядан фарқи шундаки, лексик омонимия ҳодисаси шакл ва мазмун муносабати бутунлигидан ташкил топган икки ва ундан ортиқ лексемаларнинг шаклан тенг келиб қолишидир. Лексик полисемия битта лексема доирасида бўлгани учун икки ва ундан ортиқ семемалар ҳам бир туркумга мансуб бўлса, лексик омонимия бир неча лексемалар муносабати бўлганлиги сабабли, кўпинча омонимик муносабатдаги лексемалар бир неча сўз туркумига мансуб бўлади. Масалан, **туш** “уйқудаги хотирлаш”, **туш** “юқоридан қуйига ҳаракат”. Булардан биринчиси от, иккинчиси феъл туркумига мансуб бўлиб, муҳими, уларнинг семантик муносабатида мотивловчи сема мавжуд эмас. Демак, лексик омонимия ва лексик полисемия ўртасидаги дифференциал белги мотивловчи семанинг мавжуд ёки мавжуд эмаслиги билан изоҳланади. Полисемия бу белгига кўра оппозициянинг кучли, омонимия эса кучсиз аъзоси саналади.

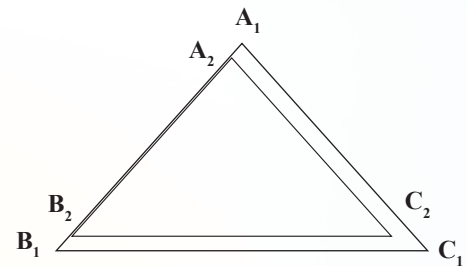
Худди мана шу белги тилнинг бошқа сатҳларига хос бўлган омонимия ва полисемия ҳодисаларини ҳам фарқлаш учун хизмат қилади. Профессор Б.Йўлдошевнинг фикрича, “ПФлар (полисемик фраземалар) таркибидаги маънолар ҳам худди лексик маъноларда бўлгани сингари ўзига хос контекста, синтактик қуршовда намоён бўлади. Айрим ПФларнинг маънолари (семалари) ўзаро луғавий маъносидан ташқари лексик контекстида, грамматик табиати ёки синтактик қуршовида фарқланиши мумкин”⁶.

Хусусан, фразеологик сатҳ бирлиги бўлган фразеологизмларни олиб кўрайлик. Жумладан, **гап тегмоқ** фразеологизми “танбеҳ эшитмоқ” ва “сўз навбати келмоқ” семемаларини ифодалаб, улар ўртасида мотивацион муносабат сақланган. Иккала семема “нутққа дахлдорлик” семаси билан тутатириб туради. Фразеологик бирлики битта интеграл сема биллаштириб туради. Шунинг учун **гап тегмоқ** фразеологизми икки семемага эга бўлган битта тил бирлиги ҳисобланади.

Кўзи очик фразеологизмида бир неча семемалар уйғун бўлиб, Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”да фраземанинг дастлабки семемаси “тирик”, “барҳаёт”, иккинчи семемаси эса “яхшини ёмондан, фойдани зарардан фарқлашга қобилиятли” тарзида изоҳланади.

Шунингдек, **бошига кўтармоқ** фразеологизми 1) “эъозламоқ” (*устозини бошига кўтаради*); 2) “шовкин солмоқ” (*хонани бошига кўтарди*) маъноларини ифода этади. Фраземанинг дастлабки маъноси субъект валентлигига, иккинчи маъноси эса локал валентлигига эгаллиги билан ўзаро фарқ қилади. Биринчи семема билан иккинчи семема ўртасида мотивация муносабати узилган. Шунинг учун “эъозламоқ” ва “шовкин солмоқ” семемаларини ифодаловчи **бошига кўтармоқ** фразеологизми омонимик характерга эга бўлиб, шаклий бир хил иккита тил бирлиги саналади. Бу фразема тарихан полисемик табиатга эга бўлган битта фразеологизмнинг семемалари ўртасидаги мотивацион муносабатнинг узилиши натижасида майдонга келган.

Фразеологик омонимия икки ва ундан ортиқ тил бирликларининг шаклан ўхшаб қолиши экан, мазкур хусусият унинг моделида ҳам акс этиши зарур. Унинг умумий модели қуйидагича:

Бу учбурчакнинг чап тарафи (A_1 ва A_2 ифодаси билан берилган томонлар – **шакл**) бир-бирига устма-уст тушган шаклий томонни, ўнг тарафи ($A_1, A_2 + C_1, C_2$ томонлар – **сигнификат**) икки ва ундан ортиқ маънони, остки тарафи ($B_1, B_2 + C_1, C_2$ томонлар – **денотат**) эса икки ва ундан ортиқ денотатни ифодалайди. Омоним моделида A_1, A_2 нуктаси билан C_1, C_2 нукталари ўртасида контур чизикли алоқа бўлса, полисемияда A нуктаси билан C нуктаси ўртасидаги муносабатни тўғри чизикли алоқа орқали белгилаш мумкин, бу чизик мотивацион муносабатни ифодалайди.

“Сўз нутқий даража кўрсаткичи ва маъно нисбий тафовути полисемия ҳодисасини ҳосил қилади. Семантик структура шаклланиш қонуниятлари айнан ички моҳият кенгайишини тайин этади. Фраземада маъно тугаллигига мантиқий таъкид юкланади. Бундай маъно кенгайиши ПФ табиатини белгилайди”⁷.

Кўринадик, тилнинг барча сатҳларида полисемияда семемалар ўртасидаги ички боғлиқлик сақланади, бир семема асосида иккинчиси келиб чиқади, улар ўртасида мотивацион муносабат мавжуд бўлади. Омонимияда ҳам икки ва ундан ортиқ семема мавжуд бўлса ҳам, лекин бу семемалар ўртасида семантик боғлиқлик, мотивацион муносабат мавжуд бўлмайди. Худди ана шу фарқланиш уларнинг моделлари дифференциацияси учун асос бўлиб хизмат қилади.

¹Н. Маҳмудов. Ўхшатишлар ва миллий образ// Ўзбек тили ва адабиёти. 2013. 1-сон. 3-бет.

²Т. Алиқулов. Полисемия существительных в узбекском языке. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. Т., 1966; М. Миртожиев. Ўзбек тилида полисемия. Т.: Фан, 1975; Ш.Раҳматуллаев. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. Т., 1984 ва бошқалар.

³Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. Т.: Ўқитувчи, 1978; Б.Йўлдошев. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари: Филол. фан. докт....дис. автореф. Т., 1993; А. Маматов. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масалалари: Филол. фан. докт....дис. автореф. Т., 2000.

⁴Б. Йўлдошев. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. Т.: Мухаррир, 2013. 27-бет.

⁵Ш. Раҳматуллаев. Ўзбек тили омонимларининг изоҳли луғати. Т.: Фан, 1984. 6-бет.

⁶Б. Йўлдошев. Ўзбек фразеологияси ва фразеографияси масалалари. Т.: Мухаррир, 2013. 126-бет.

⁷Б. Йўлдошев. Ўша асар, 129-бет.

Бахтиёр АБДУШУКУРОВ,
филология фанлари номзоди«ҚИСАСИ РАБҒУЗИЙ»ДА ҲАРАКАТ
ФЕЪЛЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада «Қисаси Рабғузий»да қўлланган ҳаракат феъллари мавзуй гуруҳларга тақсимлаб ўрганилган. Шунингдек, айрим ҳаракат феълларининг маъно нозикликлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар: эски ўзбек тили, ҳаракат феъллари, семантик гуруҳлаш, маъно ўзгаришлари, маъно тараққиёти.

Аннотация. В данной статье глаголы действия в книге «Қисаси Рабғузи» изучены по тематическим группам, а также, показаны семантические тонкости глаголов действия.

Ключевые слова: староузбекский язык, глаголы действия, семантические группы, семантические изменения, семантическое развитие.

Annotation. The article studies the action verbs in the book «Qisasi Rabguzi» in thematic groups, as well as shows the semantic subtleties of action verbs.

Key words: old Uzbek language, action verbs, semantic groups, semantic changes, semantic progress.

Маълумки, феъл бошқа сўз туркумларига қараганда грамматик категорияларга бой сўз туркумидир. Шунингдек, турли синтактик конструкцияларда ҳам марказий ўринни эгаллайди, гапнинг структурасини белгилайди, унинг қандай маъноли сўзлардан таркиб топишини билдириш имконига ҳам эга бўлади¹. Ушбу мақолада «Қисаси Рабғузий» асарида қўлланган ҳаракат феъллари ва улар ифода этган маънолар ҳақида сўз юритилади. «Қисаси Рабғузий»да истифода этилган феълларни қуйидагича гуруҳлаштириш мумкин:

1) йўналма ҳаракат феъллари: *izala-* (5v17) – «юбормоқ», *yoq-* (88v5) – «юрмоқ», *čar-* (35v14) – «чопмоқ», *kiq-* (33v20) – «кирмоқ», *čiq-* (7r3) – «чиқмоқ», *aq-* (16v6) – «оқмоқ», *qač-* (12v1) – «қочмоқ», *kel-* (6r21) – «келмоқ»;

2) тик ҳаракат феъллари: *tüş-* (89v16) – «тушмоқ», *in-* (89v12) – «тушмоқ», *sal-* (38r1) – «солмоқ», *yağ-* (22v14) – «ёғмоқ», *qaz-* (16r10) – «қазмоқ», *batır-* (46v2) – «ботирмоқ», *tam-* (40v20) – «томчиламоқ»;

3) айланма ҳаракат феъллари: *egir-* (13v11) – «айлантирмоқ», *ewrül-* (197r4) – «бурилмоқ, айланмоқ», *ağna-* (69r13) – «ағнамоқ», *kez-* (5v10) – «кезмоқ», *yumalan-* (165v1) – «юмаланмоқ»;

4) тебранма ҳаракат феъллари: *irğa-* (135r8) – «тебратмоқ, ирғамоқ», *qumrul-* (206r6) – «қимилламоқ», *silkin-* (113r12) – «силкинмоқ», *tebrän-* (42v7) – «тебранмоқ», *yelpi-* (143v14) – «елпимоқ»;

5) фаолият натижаси бўлган ҳаракат феъллари: *bağla-* (19r17) – «боғламоқ», *ula-* (193r10) – «уламоқ», *aluqla-* (92v9) – «тайёрламоқ», *anut-* (81v5) – «ҳозирламоқ», *qundaqla-* (33r19) – «йўргакламоқ», *yar-* (82v21) – «ёпмоқ»;

6) жисмоний таъсир ҳаракати феъллари: *tep-* (47v15) – «тепмоқ»; *tel-* (28 v13) – «тешмоқ»; *emlä-* (87v1) – «даволамоқ»; *sañč-* (44r13) – «санчмоқ»; *bas-* (77v4) – «босмоқ»; *ez-* (192r5) – «эзмоқ»; *yamur-* (31v2) – «йиқитмоқ»;

7) оғиз бўшлиғида амалга оширилувчи ҳаракатларни ифодолувчи феъллар: *tüwkür-* (23v8) – «туфламоқ»; *soq-* (115r5) – «сўрмоқ»; *ür-* (178r19) – «пуфламоқ»; *tišlä-* (25v3) – «тишламоқ»; *oqi-* (84r3) – «ўқимоқ»; *čayna-* (11v6) – «чайнамоқ»; *em-* (37v10) – «эммоқ»; *ič-* (17r1) – «ичмоқ»;

8) адрессив ҳаракат феъллари: *ber-* (10v19) – «бермоқ»; *at-* (41v20) – «отмоқ»; *sat-* (73r5) – «сотмоқ»; *uzat-* (84v21) – «узатмоқ»; *ulaš-* (31r20) – «улашмоқ»; *sač-* (60v20) – «сочмоқ»; *böl-* (178v14) – «бўлмоқ».

XIV аср обидаси бўлмиш «Қисаси Рабғузий» асари лексикасини тарихий жиҳатдан ўрганиш жараё-

нида ёдгорликда қўлланилган лексик бирликларнинг кўпчилиги полисемантик сўзлар ҳисобланиб, моносемантик бирликлар ҳам ўз ўрнига эга эканлигининг гувоҳи бўлди. Хусусан, қадимги туркий тилда ва «Қутадғу билиг», «Девону луғотит-турк» асарларида² а) «олмоқ», б) «эга бўлмоқ», в) «керагини олмоқ», г) «хотин олмоқ», д) «сотиб олмоқ», е) «тортиб олмоқ», ё) «тутмоқ», ж) «ишғол қилмоқ» (ДТС,32) каби маъноларда истифода қилинган **al-** (Тафсир,12964) ҳаракат феъли қиссада қуйидаги семаларни билдирган:

1. **Al-** лексемаси «Қисаси Рабғузий» ёдномасида ўзининг бош (денотатив), яъни «бирор нарсани ушлаб ёки тутиб қўлга киритмоқ» маъносида қўлланишда давом этган: *Yana kündä ikki kümüş mändin alur...* (239r19).

2. «Харид қилмоқ, сотиб олмоқ»: *Mundağ sigir kimdä bar ersä keltürsün ağır bahä berip alurmen* (128v1).

3. «Эммоқ»: *Halima sağ emükin berdi ersä aldä* (185r3). Бу ўринда мазкур феъл **em-** сўзининг синоними сифатида кўзга ташланади: *Yettinči bir emükin din süt emär, ammä yana bir emükindin suw içär* (170v20).

4. «Кетказмоқ, йўқотмоқ»: *Yer üzä suwlarin aldä, kök yağmadä* (26v3).

5. «Асрамоқ, ўғил қилиб олмоқ»: *Sen bu oğlanni meniñ qapuğimda qoyğil, kišilär kelip asramaqğa qolğaylar. Ançada sen asramaqğa alğil, tedä* (33v5).

6. «Кўнгил овламоқ, таскин бермоқ»: *Könüllärni yaxšilıq birlä alğaysen* (177v8).

7. «Тутмоқ»: *Oğlum teyü ilkimdän kim alğay, ulğartmişda kimni atam tegäy, tep yığladä* (183r5).

8. «Меҳмон қилмоқ, едириб-ичирмоқ»: *Yarlığ: mäniñ xalqimni mändin özgä kim qonuqlay alur* (138r21).

9. «Бажармоқ, удаламоқ»: *Bani Isräilda biräğü ummatin bu yükni kötärä almağay* (213v3).

10. «Оёқ остига олмоқ, босиб ўтмоқ»: *Suw keldi ašuqina tegdi, oğli bar erdi, anı ayaq astiña alip tepäsinä ašdi* (24v12).

11. «Рухсатсиз, ноўрин қўлга киритмоқ»: *Mu'aviyanin baši yastuqğa tegdi ersä Yazidgä vasiyat qildi: Husaynni ağırlağil, sañä kelmiştä öz ornında olturğil. Mäl qolsa bergil. Bu qamuğ ularin haqi turur. Yolsuz alip tururman tedä* (244r12).

Айни пайтда, лексик бирлик **-i(b)** аффиксли равишдошлар ҳамда равишдош шаклидаги бошқа феъллар билан бириқиб, қўшма феъллар ҳосил қилган ва бир қатор маъноларни ифодалаган:

1. «Тортиб олмоқ»: *Seni oğlanlarin birlä öltürmän, qizini tartip alurman* (63v4).

2. «Олиб қолмоқ»: *Biz Yusufğa mundağ oğratü berdük, qarındaşinı bu adä birlä alip qalğil* (97v10).

3. «Олиб бормоқ»: *Yigirmi yetti kişi öz mavlalarindin alu bardī* (244v5).

4. «Келтирмоқ, олиб келмоқ»: *Bu kelmişdā yarmaqlari yoq erdi, tawar, juvāl, kiyiz, arğamčī alip keldilār* (101v16).

5. «Етказмоқ, хабардор қилмоқ»: *Bu kün biziñ hasratimizgā safar qıldiñ ummatlariñgā alu barğil* (214r20).

Шунингдек, тадқиқ этилаётган лексеманинг характерли томони шундаки, у обида тилида етакчи феъл сифатида от туркумидаги сўзлар билан биргаликда кўшма феъллар ясаган ва қуйидаги маъноларни англатган:

1. «Қўлга киритмоқ, ўлжа қилмоқ, эга бўлмоқ»: *Anī körüp qamuğ musulmānlar takbir aydilar. Ğanimatlar aldilar* (222r16).

2. «Ишғол қилмоқ, фатҳ этмоқ»: *Qirq yildin soñ yana yābandin kelib Misrni aldilar* (117r9).

3. «Кўтармоқ»: *Ya'qub yuzindā Yusufni Rubil egniñā aldi...* (69v2). Ушбу мисолда лексема **kötār**- феъли билан маънодошлик қаторини юзага келтирган: *Yunus uluğ oğlin kötārdi, xatuni kiçik oğlin kötārdi* (152v13).

4. «Уйланмоқ, хотин олмоқ»: *Hābil birlā tuğğan qizni Qābilgā berūr boldi ersā Qābil ünāmādi, meniñ birlā tuğğan qizni alurmen, tedi* (15v7).

5. «Ушламоқ»: *Muhammadni(c.a.е.) kördilār tewāçilār tonin kiymiş, buruduqni belinā bağlamış, ilkinā tayaq almiş* (188r10).

6. «Жавоб қайтармоқ, жавоб бермоқ»: *Sarsabil İdi yarliqi birlā kelip Yunusgā salām qıldi, Yunus alik aldi* (154r20).

7. Асар муаллифи «жанг қилмоқ, урушмоқ» маъносини **uruş**- лексемаси билан биргаликда **al**- феълига ҳам юклаган: *Jālut ham ilgāri keldi, aydi: ne birlā urušursen?* (133v3); *Ellik-ellik birlā ilik alişip, atlar yarişip, arqiş tüşgān yergā keldilār* (76r2).

8. «Бировнинг номини эсламоқ, йўқламоқ»: *Rasulni, andağ duşman erdikim, atin aғzinğā almas erdi* (196r19).

9. «Жудо қилмоқ, айирмоқ»: *Ya'ni māñā bir mu'jiza körgüzgil, yoq ersā, başiniñ alurman tedi* (208r14).

10. «Асир олмоқ»: *Rasul alayhis-salām sahābalar birlā ularniñ xatunlarin, oğul-qizlarin bulun alib keldilār* (230r7).

11. «Вафот этмоқ»: *Dāvud ornīgā kelip sağ qolin üzā yattı, Azrail jānin aldi* (137r3).

al- феъли кўмакчи феъл шаклида ҳам кенг қўлланилади:

1. «Намуна, ибрат олмоқ»: *Qamuğ xalāyiq Mavlā qudratin bilsūnlār, öz ājizliqlarin āñlāsūnlār, ibrat alsunlar...* (138v19).

2. Қиссада «севиб қолмоқ, ошиқ бўлмоқ» сема-си **sew**- феъли ёрдамида очиб берилган: *Hadiça Muhammadni sewdi nubuvvat körmäsän burun* (189r1). Айни пайтда зикр этилган маъно **al**- лексемаси орқали ҳам ифодаланган: *Dāvud ul saçni, ul körkni körüb köñül aldurdı* (135r9).

3. «Ўч олмоқ»: *İlāhi banu qurayzadan öçümni almağunça jānimni almağil* (229v16).

«Бирор нарсени ушлаб ёки тутиб қўлга киритмоқ» ўрганилаётган феълнинг дастлабки маъноси бўлиб, қолганлари ҳосила маънолар³ ҳисобланади.

Асарда қўлланилган **tüş**- «тушмоқ» тик ҳаракат феъли қадимги туркий тил манбалари ва эски туркий адабий тилнинг илк ёдгорликларида «юқоридан, баланддан ёки бирор нарса устидан пастга, ерга ҳаракат қилмоқ» дастлабки мустақил маъносидан ташқари «бирор транспорт воситаси ёки уловдан тушмоқ», «сафарда бирор жойга бориб тўхтамоқ», «ёғмоқ», «узилиб тушмоқ», «бирор нарса ичига кирмоқ, чўммоқ» (ДТС, 600) сингари маъноларини ҳам ифодалаган. Шунинг қайд этиш жоизки, «Ўзбек тилининг изоҳли луғати»да **тушмоқ** феълнинг 26 та маъноси берилган (УТИЛ.

II жилд. 237 – 239). Кузатишлар шуни кўрсатдики, **tüş**- феъли мазкур асарда қуйидаги маъноларда қўлланган:

1. «Юқоридан, баланддан ёки бирор нарса устидан пастга, ерга ҳаракат қилмоқ»: *İbn Yaminniñ yaşi aqa taxtdin tüşüp ewgā kirdi* (101v21). Шу ўринда қайд этиш жоизки, мазкур маъно сўзнинг бошқа семалари учун денотат вазифасини бажарган.

2. «Пасайиб бирор даражага етмоқ»: *El yūk alğandin soñ narx tüşdi* (189v12).

3. «Мустақамланган, қотирилган, тутиб турилган еридан узилиб, ўз оғирлиги билан пастга кетмоқ»: *Eltip salām qıldilar ersā, qufl tüşdi, qapuğ açıldı, ravzadin ün keldi* (199v11).

4. «Умуман бирор ерга бориб қўнмоқ»: *Suwdin keçārdā altūnni suwğa tüşürdi* (164r4).

5. «Бирор нарса ичига кирмоқ»: *Oğlan emgāklāp barip tanurğa tüşdi* (172r16).

6. «Ҳаволаб, учиб бориб ўз оғирлиги билан маълум жойга етмоқ»: *Aymişlar: yetmiş hijābdin orta barmaq andāzasinça tajalliy nuri köründi, tağ altı kesāk boldi, üçüsi üçüp Makkagā tüşdi* (121v5).

7. «Сафар чоғи бирор ерда дам олиш учун тўхтамоқ»: *Makkagā bir künlük yer qalip erdi, tüşdilar* (179v21).

8. «Маълум бир йўналишда тарқалиб, муайян нуқтага ёйилмоқ»: *Qaçan ul tūñlülkärдин күн tüşsä, ul gavharlar yaruqliq berürlär erdi* (147r7).

9. «Ипинмоқ»: *Bu күн neçā baliq tutsaq sāñā berāliñ tedilār, aғ saldilar, nārsā tüşmädi* (144v14). Ушбу мисолда тадқиқ этилаётган лексик бирлик **ilin**- феълнинг маънодоши сифатида кўзга ташланади: *...Közi körlükkā tüşdi, al qıldı, aғgā ilindi* (77r10).

10. «Пайдо бўлмоқ, босмоқ»: *Ul-oq sāatda ölmädi, valekin ot andāminğā qurt tüşdi* (231v18).

11. «Бирор хонадонга узатилмоқ, келин бўлмоқ»: *Tewäläri çaliqliq qilipburunduqlatmasalar yañi tüşgān kelinläri keltürüp, ün tüzüp iraturlar* (198r2).

12. «Эга бўлмоқ»: *Abdul Mutallib aydi: alhamdulil-lāhkim, māniñ ixtiyārim savāb tüşdi* (186r13).

13. «Бирор хатти-ҳаракатга киришмоқ»: *Berk yolğa tüştilār, aғişi-inişi te- lim* (225v8).

14. «От-уловдан ерга, пастга тушмоқ»: *Ba'zi rivāyatda kelmiş: Yusuf atdin tüşdi, atası birlā körüşdi* (106v19).

15. «Қандайдир сабаб ва мақсад билан бировнинг олдига бормоқ»: *Aydi: qaçan malikka bir iş tüşsä, ul xoruslar çaqirur*(141w14).

16. «Меҳмон бўлмоқ»: *Rasul alayhis-salām aydi: tewāmni qoyuñ, kimniñ eşiñiñ çöksä, anda tüşgāymān tedi* (220v19); *Qonaq tüşüp aş yedi* (87v19).

17. «Боқмоқ, назар солмоқ»: *Kimniñ közi Musāğā tüşsä, tirik barinça közi körmäs erdi* (123v15). Бу ўринда лексема **baq**- феъли билан синонимик қаторни юзага келтирган: *Malik yana beklāriñā baqdi, yegirmi tört miñ er birlā atlaniv, keldilār* (64r16).

18. «Нырамоқ, ағнамоқ»: *Bir tam kördilār tüşgälü turur* (130v5).

19. «Дучор бўлмоқ, содир бўлмоқ»: *İblisgā ul hāl tüşmiş berü közümüz yaşi qurimişi yoq* (209v8).

20. «Ўзтубан ётмоқ»: *İsmāil yiğlayur turur erdi, ünin eşişä, yetip keldi, körār İsmāil öwrülüp yüzün tüşmiş* (48v13).

21. «Ўзоқлашмоқ»: *Bu maqsuddin iraq tüşārmiz* (198v5).

22. «Бирор мансабдан бўшамоқ, ҳурмат-эътибордан четда қолмоқ»: *Quđi tüşgānlāri yoqaru kötārgān, örä qopğanlāri yumurlāğan, bergānsān, alğānsān, bu abuşgāğā oğullar karāmat qilğil* (78r21).

Таҳлил этилаётган лексема от ҳамда феъл сўз туркумларига оид сўзлар билан бирикиб, мураккаб

(қўшма) феъллар ҳам ҳосил қилган ва улар қуйидаги маъноларни англатган:

1. «Фитна қилмоқ»: *Haqiqat yuzunā surat niqābīn kemişdi qullarim fitnagā tūsmāsūnlār tep* (76r14).

2. «Бошига қайғу, мусибат тушмоқ»: *Qačan ularğa bir mūñ-qaḃḡu tūşşā, yaḡīlarī bilgūrsā, ul tābutnī čīqarīp ilgārū qoyup, duā qīlsalar ul muñ, ul yaḡīdīn qutulur erdilār* (131v20).

3. «Хабар тарқалмоқ»: *Misr xalqī ara xabar tūşdikim, Mālik Za'r bir qul oḡlan ketürmiş* (75r4).

4. «Ҳомиласидан айрилмоқ»: *Yüklük uraḡutlar qamuḡī oḡlan tūşürdilār* (136v12).

5. «Овоза бўлмоқ»: *Nāahllardīn, kāfirīlardīn, zīndīqlardīn musulmānlar aḡziḡa tūşdi, bilmāslikdān sözlāyürlār* (145v1).

6. Асар муаллифи «севмоқ, яхши кўрмоқ» маъносини **sew-** феъли билан биргаликда **tūş-** лексемасига юклаган: *Köz körgāni jamāl ul, Sewmāk anī halāl ul* (78v18); *Māhir erān mehrī tūşti, mehrini bergān telim* (249v7).

7. «Йиқилмоқ, чўккаламоқ»: *Anamniḡ aḃaqiñḡa tūşüp, uzr qolup, sewük diydārīn körüp qalḡay erdim* (51r20).

8. «Ёнмоқ, ёниб тушмоқ, қуюб тушмоқ»: *Qayu quş hawāda učas, qanatlarī kūyüb tūşār erdi*(41r8).

9. «Бошига тушмоқ»: *Maşriḡdīn Maḡribḡa tegi qayu yerdä tayaq taşlasa, kişi başiñḡa tūşār erdi* (23r9).

10. «Ёдига келмоқ»: *Birägü keldi, qilič birlā urayin te-dim ersä, Rasul(c.a.e.) vasiyatī könlümgä tūşti* (228r13).

11. «Қўлга тушмоқ, гирифтор бўлмоқ»: *Sāniḡ ilkinā tūşmāsām qamuḡiñ öḡrānūr erdim* (141v7).

12. «Балога қолмоқ»: *Sulaymān bin Yaşar anī bilip, balāḡa tūşmāḡayin tep Madinadin qačti va Şamḡa bardī, anda ornadī* (82r14).

Айни пайтда, қиссада ўрганилаётган феълнинг **in-** маънодоши ҳам учрайди: *Mavlādīn ilk qat kök fariştalārīñā yarliḡ keldi, yergä indilār* (121r2).

Шундай қилиб, юқорида билдирилган фикр-мулоҳазалардан аён бўладики, матннинг турли стилистик тузилишига кўра, сўзларни ҳар хил маъноларда ишлатиш мумкин. Рабғузий сўзларнинг бу хусусиятидан лингвистик қоидаларга мувофиқ тарзда фойдаланиб, уларни ранг-баранг маъноларда қўллашга муваффақ бўлган. Бу эса муаллифнинг тилшунос-лика оид билимларни пухта ўзлаштирганлигидан далолатдир.

“Қисаси Рабғузий” асарида қўлланилган ҳаракат феълларининг таҳлили тарихий тараққиёт жараёнида тилдаги сўзлар бош маъносидан ташқари кўчма маъноларига ҳам эга бўлишини кўрсатади. Шу жиҳатдан олиб қараганда, сўз маъноларининг ривожланиш қонуниятларини диахрон аспектда текшириш тилнинг лексик бойлигини аниқлашга, луғат тузиши ишларига ёрдам беради.

¹Р. Расулов Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Т.: Фан, 1989. 3-бет.

²Древнетюркский словарь. Л.: Наука, 1969. С. 32.

³Сўзнинг лексик маъноси орқали юзага келган иккинчи лексик маъно ҳосил маъно деб номланди. Қаранг: М. Миртожиев. Ўзбек тили семасиологияси. Т.: Mumtoz so'z, 2010. 76–112-бетлар.

Эрнст БЕГМАТОВ,

филология фанлари доктори, профессор

МОТИВЛАРИ ЎЗ ЭЛИДА ҚОЛИБ КЕТГАН ИСМЛАР

Аннотация. Ушбу мақола атоқли отларнинг дастлабки ва ҳозирги мотивларини – асос маъноларини қиёсий ўраанишга бағишланган. Унда муаллиф бир қатор исмлар – антропонимларнинг манба тил ва ҳозирги ўзбек тилидаги маъноларини таҳлил қилган.

Калим сўзлар: атоқли от, исм-шунослик, мотив, мотивланганлик, қадимги яхудий тили, араб тили, форс тили.

Аннотация. Данная статья посвящена сравнительному изучению первоначальным и современным мотивам имен собственных. В ней автор истолковывает значения антропонимов в языке-источнике и современном узбекском языке.

Ключевые слова: имя собственное, антропонимика, мотив, мотивированность, древний еврейский язык, арабский язык, персидский язык.

Annotation. The article focuses on the comparative study of the original and modern motives of proper nouns. The author interprets the values of anthroponyms in the source language and in the modern Uzbek language.

Key words: proper noun, anthroponymics, motive, motivation, ancient Hebrew language, Arabic language, Persian language.

Бизни ўраб турган чексиз олам, унда юз бераётган сиру синоатлар, турфа хил ҳодисалар ўзининг муайян сабаблари, қонуниятларига эга. Улар табиат қўйида, ижтимоий ҳаёт, маънавият ва маданият соҳасида, жамиятнинг энг кўҳна этник аънааларида, шахсларнинг ҳайрон қоларли кашфиётларида амалга ошса ҳам сабаб ва оқибатнинг реал қонуниятлари натижаси сифатида юз бераверади. Ҳаттоки фанда “табиат стихиялари” деб юритиладиган ҳодисаларнинг ҳам асосли сабаблари мавжуд. Бу хусусиятлар тилга татбиқ қилинганда ҳам кўринади.

Тилда коммуникатив вазифа учун керакли бўлмаган лисоний восита йўқ. Ўз навбатида, муайян воситалар учун номинатив асос бўлган тушунчасиз ном ҳам йўқ.

Тилшуносликда нарса ва ҳодисаларга ном бериш учун таянч бўлган белги ва тасаввур **мотив** деб юритилади. Бошқача қилиб айтганда, мотив бу – нарса ва ҳодисаларни номлашда сабаб, боис, ваз бўлган¹ таянч белги, тушунчадир. Одатда, мотив нарса-ҳодисанинг нега шундай номланганига асос, далил бўла олади. Бу **мотивланганлик** термини орқали ифодаланади.²

Бирор халқ тилидаги барча номланишлар мотиви мажмуи тилшуносликда **мотивация** термини билан юритилади. Рухшунослик фанида мотивни “...инсон фаолиятида муайян мақсадни бажаришга сабаб бўлувчи омил, ваз”, – дейилади.³

О.С.Ахманова **мотивланганлик** тушунчасини шундай изоҳлайди: “Мотивланганлик шуки, ушбу мазмун кўзда тутилаётган ифодага у ёки бу даражада мос тушади”.⁴

Мотив, мотивация сўзларининг тилшунослик термини сифатидаги маъноси изоҳли луғатларда берилмайди ёки берилган ўринларда эса улар адабиётшунослик нуқтаи назаридан талқин қилинади.⁴ “Ўзбекистон миллий энциклопедияси”да эса **МОТИВ** лексемаси руҳшунослик ва мусиқашунослик термини нуқтаи назаридан тушунтирилган. Мотив, мотивация тушунчаларини англатувчи лексемалар тилшуносликда кенг қўлланилади. Айниқса, бу терминлар атоқли отлар – ономастик бирликларни ўрганишда илмий метод сифатида ишлатилади. Масалан, жой номлари ва антропонимларнинг номланиш хусусиятларини очишда мотив терминидан фойдаланилади.

Мазкур фикр объектив борлиқдаги ҳар бир нарса ва ҳодисаларнинг, тушунча ва тасаввурларга илк бор ном бериш жараёни ва ушбу жараённинг маҳсули бўлган номлар учун ҳам тегишли. Шу маънода, мотив тилдаги ҳар бир лексема учун ҳам дахлдор. Аммо у ёки бу нарса ва ҳодисанинг нега шундай номлангани ҳар доим ҳам аниқ сезилиб турмайди. Чунки номнинг илк мотиви, уни ижод қилган шахсларгагина маълум бўлган сабаблари вақт ўтиши билан унутилиши мумкин, ном эса ўзи мансуб бўлган нарса ва ҳодисанинг номи сифатида тилда яшашда давом этади. Масалан, ўзбек тилидаги бир қатор қадимий лексемаларнинг мотиви ҳозирда биз учун тушунарсиз: қўл, оёқ, тош, сув, бузоқ, қўй ва бошқалар.

Шу билан бирга, тилда номлаш учун асос бўлган белги, моҳият, хусусияти сезилиб турадиган лексемалар маълум миқдорни ташкил қилади: қирқоёқнинг (ҳашарот) номланиш мотиви унинг оёқлари миқдори, қизилиштон (қуш)нинг номланиш мотиви қанотларида қизил рангли патларнинг борлиги, балиқчи қуш мотиви балиқларни тутиб, шу билан озикланувчи қуш, билагазукнинг мотиви узукнинг билакка тақилиши, болтабалиқ, болтатумшукнинг болтага ўхшаш шаклдалиги, буғқозон (қозоннинг нимага мўлжалланганлигига кўра), буғдойранг, бўзранг (рангининг кўриниш ҳолатига кўра) белгилари мотив бўлган ва ҳоказо.

Объектни номлашдаги мотивлар, айниқса, шахсга исм танлашда ёрқин намоён бўлади. Тилда бирор мотивга сабаб бўлмаган исм йўқ. Болага исм танлашда қабила, элат, халқ ёки миллатнинг ижтимоий-иқтисодий, маданий ва маънавий, этномаданий расм-русумлари, орзу ва интилишлари, болани турли касалликлар, бевақт ўлимдан асрашни ифодалайдиган тушунчалар, чора-тадбирлар мотивлик ролини ўйнаган. Болага мана шундай омилларга таяниб қўйилган исмларнинг аксариятида этнолингвистик, социологик мотивлар аниқ кўриниб туради. Чунончи, болага соғлиқ ва узоқ умр тилаб берилган исмлар: *Усар, Турсун, Умрзоқ, Борбўлсин*; фарзандли бўлгани учун ном берувчиларнинг шодлик, мамнунлигини англатадиган исмлар: *Севндик, Қувондик, Суюнч, Суюнбой*; оилада болалар кўпайишини ишташ мотиви асос бўлган исмлар: *Кўпайсин, Уйтўл, Уйтўла, Йўлдош, Эшбўл, Туркаш*; қиз боланинг гўзал, келишган бўлиб балоғатга етишини ишташ мотив бўлган исмлар: *Ойсулув, Ойтўза, Сулувхон, Сўлимой, Барно, Зебохон, Ҳурлиқо, Малоҳат*; ўғил боланинг кучли, жасур, шижоатли йигит бўлиб ўсишини ишташ мотиви асос қилиб олинган исмлар: *Полвон, Паҳлавон, Жасур, Шербой, Шербўл, Миклибой* ва бошқалар.

Ўзбек тилидаги барча исмларнинг мотиви юқорида келтирилган номларники каби аниқ сезилиб турмайди. Исм, одатда, оила аъзолари (ота-она, ярқин кариндошлар) томонидан қўйилади. Шу сабабли исм-

нинг танланиши ва болага ном сифатида қўйилиши айна жараёнда қатнашган шахслар (номинадорлар)гагина маълум, ўзгаларга номаълум бўлиши мумкин. Исм мотивининг номаълум бўлиши икки сабабга кўра юз беради: 1) болага ном бериш жараёнида ўзга шахсларнинг иштирок этмагани туфайли; 2) баъзи исмларнинг узоқ ўтмиш (тарихий давр)да яратилган, вақт ўтиши билан ном мотивининг унутилгани, исм эса аънавий ном сифатида тилда сақланиб қолгани туфайли. Биринчи ҳолатда исм мотиви оила аъзолари даврасида маълум, ўзгалар учун номаълум бўлади. Иккинчи ҳолатда исм мотиви кенг халқ оmmasи орасида ҳам номаълум бўлади. Масалан, *Ёвбосди, Ёвқочар, Ёвқочди, Черикбой, Уккибой, Чилон, Юмуқ, Ўрмон, Эгат* каби исмлар. Ушбу исмларнинг мотивини ишларимизда ўзимиз тахмин қилганимизча изоҳлашга ҳаракат қилганмиз⁵, бу изоҳлар мазкур исмларнинг ҳақиқий, илк мотивларини тўғри ва тўлиқ очиб бермаслиги мумкин. Исмнинг яратилишига асос бўлган мотивни аниқлаш иши ниҳоятда мураккаб иш бўлиб, бу кўплаб объектив ва субъектив омилларни аниқ белгилаш билан боғлиқ. Айни жиҳат ўзбек антропонимия тизимига ўзга тиллардан олинган ва ўзбек фарзандларининг аънавий атоқли отига айланган исмлар мотивини аниқлашда яққол намоён бўлади.

Ўзбек антропонимиясига ўтмишда форс-тожик ва араб тилларидан маълум миқдордаги исмлар ўзлашган. Исм учун асос апеллятив (турдош лексема)нинг луғавий маъноси араб ва тожиклар учун тушунарли бўлганидек, ўзбекларга ҳам тушунарли бўлгани боис бу лексемаларнинг исм вазифасига кўчгандан кейинги мотиви ўзбеклар учун ҳам осон англашилади: *Доно, Хуррам, Шодмон, Паризод, Хуршид, Рухсора, Лола, Мард, Шердил, Шерзоод, Покиза, Покдила, Тозагул, Наврўз, Ганжина* (тожикча исмлар); *Азиз, Собит, Умид, Иқбол, Эҳсон, Ҳадя, Латиф, Иззат, Олим, Олима, Моҳира, Анвар, Сокина, Малоҳат, Сижоат, Ҳилола, Нодир, Мағрур, Одил* (араб тилидан ўзлашган исмлар ёки арабча ўзлашма лексема асосида ўзбеклар ясаган исмлар). Аммо ўзбек тилидаги ўзлашма антропонимлар барчасида ҳам мотив қайд қилинган номлардаги каби сезилиб турмайди.

Ўзбек антропонимлари орасида шундай номлар ҳам борки, уларнинг исм (шахснинг атоқли оти) вазифасига ўтишининг илк мотиви ном аслида мансуб бўлган тил соҳибларига (масалан, арабларга) тушунарли бўлса-да, ўзбеклар учун тушунарсиз бўлади. Чунончи, ўзбек тилидаги форс-тожикча олинма исмлар: *Сакия, Сакбой* (хушёр), *Гарзан* (гулчамбар), *Дебохон* (дебо – матодек нафис), *Берун, Беруна* (бегона, ёт), *Тўне* (шиша идиш), *Жазбия* (ёқимтой), *Нарина* (мулоим), *Родина* (саҳоватли), *Ануш* (бахтли, бахтиёр), *Рўзбеҳ* (бахтли), *Тирбой* (тенгдош, эш); *Жунайд* (гувала, кесак), *Ҳазора* (турғун, собит), *Жазолат* (дилкаш, чечан), *Фузаил* (яхши хислатли), *Козим* (сабр-тоқатли), *Шомил, Шомила* (баркамол, етук), *Лабиба* (зийрак), *Зубай* (сараланган, танланган), *Сабия* (кенжа қиз), *Сўфра* (энг кичик қиз) араб тилидан олинган исмлар ва бошқалар.

Ўзлашма исмлар орасида шундай номлар ҳам мавжудки, бу исмларнинг мотиви ўзи мансуб тилда, шу тиллар соҳиби бўлган халқ орасида қолиб кетади. Номни ўзбек фарзандларига исм сифатида танлашга бу мотивлар асос бўла олмайди. Аслида қадимги яҳудий, араб ёхуд форс тилига мансуб бўлган бундай исмлар ўзбеклар учун маълум бўлган янги мотив асосида чақалоққа ном сифатида танланади. Буни қуйидаги чизмада аниқ тавсифлаш мумкин:

Исм ёки лақаб	Исмнинг илк, асл мотиви	Ўзбек тилига ўтгач асос бўладиган мотив
Иброҳим	Қадимги яҳудийча – “Библия”даги Абраам исмининг арабча шакли бўлиб, “халқлар отаси” маъносини англатади. Ривоятга кўра дунёдаги халқлар Иброҳимнинг ўғиллари Исҳоқ ва Исмоилдан тарқалган деб ишонилади.	Пайғамбарнинг исми, хосиятли исм сифатида бериледи.
Исҳоқ	Қадимги яҳудийча – айнан кулги, хандон; кулувчи, куладиган. Бу ном Исҳоқ пайғамбарнинг номи.	Пайғамбарнинг исми, хосият-ли исм сифатида бериледи.
Яъқуб	Қадимги яҳудийча – ўқча, товон, эргашувчи. Ривоятга кўра эгизаклардан бири акасидан қолиб кетмаслик учун акаси товонидан ушлаб юрган эмиш.	Пайғамбарнинг исми, хосият-ли исм сифатида бериледи.
Исмоил	Қадимги яҳудийча – худо эшитди ёки Аллоҳдан ўтини сўраб олинган бола, Аллоҳ тухфаси. Иброҳим пайғамбарнинг хотини фарзанд сўраб Аллоҳга илтижо қилган, кейин туғилган болага Исмоил исми берилган. Бу исм Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар ўғлининг исми ҳам бўлган.	Пайғамбарнинг исми, Муҳаммад (с.а.в.) ўғлининг исми бўлгани учун бериледи.
Айюб	Қадимги яҳудийча –ўкинувчи, афсусланувчи. Баъзи манбаларда сабр-тоқатли, чидамли; ибодат қилувчи.	Пайғамбарнинг исми, хосият-ли исм сифатида бериледи.
Идрис	Қадимги яҳудийча, айнан: ўқувчи, ўрганувчи; тиришқоқ. Ушбу фазилатларга эга бўлгани учун Идрис пайғамбар мана шу лақабни олган.	Пайғамбарнинг исми бўлгани учун бериледи.
Юнус	Қадимги яҳудийча – иона. Ионис – каптар, кабутар.	Пайғамбарнинг исми бўлгани учун бериледи.
Мусо	Қадимги яҳудийча – “судан тортиб олинган” ёки қадимий мисрча: бола, чақалоқ. Мусо (Моше) яҳудийлар пайғамбари.	Пайғамбарнинг исми бўлгани учун бериледи.
Хорун	Арабча< қадимги яҳудийча – тоғлик; ўжар, қайтмас ёки бой, бадавлат. Хорун Аарон номининг арабча шакли. Мусо пайғамбарнинг катта акасининг исми ҳам Хорун бўлган.	Пайғамбарнинг исми бўлгани учун бериледи.
Илёс	Қадимги яҳудийча – Аллоҳнинг кудрати ёки халқларнинг севиқлиси. Обиҳаёт ичиб Хизр каби мангу тирик деб ҳисобланадиган пайғамбар номи.	Пайғамбарнинг исми, хосият-ли исм сифатида бериледи.
Яҳё	Яҳудийча – сахий, кўли очик; яшовчан, барҳаёт.	Пайғамбарнинг исми, табаррук ном сифатида бериледи.
Довуд	Қадимги яҳудийча – меҳрибон, чин дўст; шифо берувчи, соғинтирувчи.	Пайғамбарнинг исми, хосият-ли исм сифатида бериледи.
Сулаймон	Қадимий яҳудийча – ҳимояланган, шикаст етмайдиган ёки осойишта, тинчликсевар. Асли Шелома\Саломон\Сулаймон пайғамбар номи.	Пайғамбарнинг исми, табаррук ном сифатида бериледи.
Абубакр	Арабча – айнан: “бўталоқнинг отаси” ёки айбсиз, гуноҳсизнинг, ростгўйнинг отаси. Баъзилар “тонг отаси” деб изоҳлашган. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар билан бирга намоз ўқигани учун Бакр лақабини олган	Пайғамбарнинг сафдошларидан бирининг номи бўлгани учун бериледи.
Умар	Арабча – барҳаёт, яшайдиган. Бу исм баъзи манбаларда “зиёратчи”, “ҳожидан” деб ҳам талқин қилинган.	Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг сафдошларидан бирининг исми бўлгани учун қўйилади.
Усмон	Арабча – синиқчи, синган жойларни даволовчи ёки оғир, босиқ; мард.	Пайғамбарнинг сафдошларидан бирининг исми бўлгани учун қўйилади.
Али	Арабча – энг улуғ, энг юксак; юқори мартабали.	Пайғамбарнинг сафдошларидан бирининг исми бўлгани учун қўйилади.
Фотима	Арабча – “кўкрақдан ажратилган” маъносида бўлиб, Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар кенжа қизининг исми.	Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар қизининг табаррук исми сифатида қўйилади.
Хадича	Арабча – “чала туғилган” маъносида бўлиб, Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар хотинининг исми.	Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар хотинининг табаррук исми бўлгани учун бериледи.
Зайнаб	Арабча – “тўлиқдан келган”, гўзал. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар қизининг исми.	Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар қизининг табаррук исми сифатида қўйилади.
Ойша	Арабча – жони тошдек мустаҳкам, яшайдиган қиз. Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар хотинларидан бирининг исми.	Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар хотинининг табаррук исми бўлгани учун бериледи.
Марям	Қадимий яҳудийча – жуда аччиқ, захар-заққум ёки покдомон, номусли. Исо пайғамбар онасининг исми.	Исо пайғамбар онасининг табаррук исми бўлгани учун қўйилади.
Ҳасан	Арабча – яхши, тузук. Баъзи манбаларда эзулик, фасоҳатли. Исм Али ибн Толибнинг Фотимадан туғилган ўғли, Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар набирасининг исми бўлган.	Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар набирасини ҳам шундай номлагани учун қўйилади.
Ҳусан	Арабча – сахий, чиройли маъносида бўлиб, Али ибн Абу Толибнинг Фотимадан туғилган ўғлининг, яъни Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбарнинг набираси исми.	Муҳаммад (с.а.в.) пайғамбар набирасини ҳам шундай номлагани учун қўйилади.

Чизмадаги маълумотлардан кўринадики, мазкур номларни ўзбекларнинг болага исм сифатида танлаши номнинг илк мотивлари билан боғлиқ эмас, балки исм соҳибининг қандай шахс эканлигига кўра боласига исм сифатида танлашидадир. Исмга асос бўлган илк мотив

ўз элида исми биринчи бор танлаганлар хотирасида қолиб кетаверади. Демак, исм янги, иккинчи мотив асосида ўзбек фарзандининг атоқли отига айланади. Вақт ўтиши билан исмнинг илк мотиви тамоман унутилади, у ўзбек антропонимиясининг мулкига “айла-

нади", ўзбек фарзандларига анъанавий ном сифатида кўйилаверади.

Хуллас, асосий, илк номинатив мотиви ўз элида – араблар, яхудийлар орасида қолиб кетган ўзлашма

исмлар ўзбек антропонимиясида муайян миқдорни ташкил қилади. Бу исмлар маъно ва мотивларини изоҳлаганда бунга эҳтиётлик билан ёндашиш мақсадга мувофиқдир.

¹Русско-узбекский словарь, I том, Т., 2013. С.639.

²Ўша луғат, ўша бет.

³Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 6-жилд. Т.: ЎзМЭ, 2008. 203-бет.

⁴О.С.Ахманова. Словарь лингвистических терминов. М., 1969. С. 245.

⁵Ўзбек тилининг изоҳли луғати. М.: "Рус тили" нашриёти, 1981; Ўзбек тилининг изоҳли луғати, иккинчи жилд. Т.: ЎзМЭ нашриёти, 2006. 618-бет.

⁶Қаранг: Э.Бегматов. Ўзбек исмлари маъноси. 2-нашри. Т., 2007.

Сайёра АЗИМОВА,

Фарғона давлат университети ўқитувчиси

ТАРЖИМА АСАР ТАҲЛИЛИДА ДЕТАЛНИНГ ЎРНИ

Аннотация. Таржима асарлар мазмун-моҳиятини очиб беришда таржимоннинг услуби аҳамиятли. Ушбу мақолада таржима жараёнида аслиятдаги ҳар бир сўз, деталь ва жумлага диққат билан ёндашиш лозимлиги, уларнинг асар мазмуний структурасига таъсири хусусида сўз юритилади.

Калит сўзлар: таржима, деталь, асар, семантика, структура, образ, лингвистика.

Аннотация. В данной статье автор утверждает, что в процессе перевода необходимо уделять особое внимание каждому слову, детали и предложению произведения-оригинала, поскольку раскрытию содержания и сути произведения-переводов важную роль играет стиль переводчика, кроме того, освещается вопрос их влияния на семантическую структуру произведения.

Ключевые слова: перевод, деталь, произведение, семантика, структура, образ, лингвистика.

Annotation. In this article, the author claims that it is necessary to pay special attention to every word in the process of translation, details and sentences of the original work, as the interpreter style, plays an important role in the disclosure of the content and nature of the translation works. Moreover, the article discusses the question of their influence to the semantic structure of the works.

Key words: translation, detail, work, semantics, structure, image, linguistics.

"Таржимани ўрганиш ўз олдида, биринчи галда, реал таржима фактларининг ифодасини мақсад қилиб кўяди, яъни у прескриптив эмас, балки дескриптив характерга эга бўлади".¹ Бу эса асар таржимасининг синхрон тасвири, ундаги ҳар бир шаклий ва мазмуний компонентларнинг ўзаро мувофиқлигини талаб қиладиган ҳодисадир. Бу жараён адабий ҳамда лингвистик қонуниятларни ўрганишдан иборат.

Мазкур жараёнда деталнинг алоҳида ўрни бор. Чунки "деталь – бадий образнинг ажралиб турадиган компоненти. Кенг маънода деталь – персонажларнинг психологик ҳолати, фикр-мулоҳазалари ва кечинмаларини аниқ тасвирлаб беради. Деталь образга айланиши ҳам мумкин".² Масалан, америкалик ёзувчи О.Генри "Сўнги япроқ" ҳикоясида дугонасининг зотилжам касалидан тузалишига ёрдам берган кўшни чол – жаноб Берманнинг вафот этгани ҳақидаги гапни эндигина ҳаётга қайта бошлаган Жонсига қандай айтишни билмаётган ва чолнинг вафотидан азоб чекаётган Сьюнинг ички кечинмасини шарф детали орқали жуда таъсирли очиб берган: "That afternoon, Sue came to the bed where Johnsy lay, contentedly knitting a very blue and very useless woolen shoulder scarf"³ (Тушдан кейин Сью ўзи тўқиган тўқ кўк ва фойдасиз шарфни ўраб Жонси ётган каравотга яқин келди).

Сью дугонасига Берман ҳақидаги хабарни айтишга қийналиб турган пайтда шарфни ўрайди. Бу билан дугонасини ҳаётга қайтаришда чол катта ҳисса қўшганлигини, шу боис унга нисбатан миннатдорлик ҳиссини намоён қилади. Шунинг билан бирга вафот этган чолга нисбатан ачиниш ҳиссини ҳам ифодалайди.

Ҳикояда қўлланган *дераза, печакгул, унинг барги, шўрва, расм, куз, шамол, ёмғир, молберт* каби деталлар ҳам Нью Йорк шаҳрида яшовчи икки расом дугоналарнинг реал ҳаёти ва ички оламини очиб беришга хизмат қилган. Ёзувчи учун "деталь воқеликни яратиш

воситаси – ашёси бўлиб, у тасвирланаётган нарсаси ҳодисани конкретлаштиради, уни ҳиссий идрок қилиш мумкин бўлган тарзда гавдалантиради".⁴

Ҳикоядаги дераза детали образларнинг руҳий оламини катта олам билан боғлайдиган тафсилот вазифасини бажарган. Асарнинг биз фойдаланган асл нусхасида дераза детали 5 марта тилга олинган.

Ҳикоянинг ўзбек тилига М.Абдуллаев ўғирган вариантда дераза детали 12 ўринда қатнашган.⁵ Зухра Асқарова ўғирган вариантда эса 4 марта қатнашган.⁶ Ҳар иккала таржима ҳам инглиз тилидан ўғирилган бўлиб, М.Абдуллаев ҳикоя сарлавҳаси (THE LAST LEAF)ни "Сўнги япроқ", З.Асқарова эса "Сўнги барг" дея таржима қилган. Кейинги таржимода баъзи ўзгаришлар кўзга ташланади. Асар экспозицияси қисқартирилган. Бу эса ҳикоядаги воқеликнинг аслиятдаги бадий-эстетик, поэтик, лингвистик вазифаларининг пасайишига олиб келган.

Таржимонлар деталнинг аҳамиятига баъзи ўринларда етарлича эътибор беришмаган. Шу боис ҳикоянинг асл нусхасидаги таъсирни сақлаб қийин кечган.

Ҳикоялар таржимасидаги бундай фарқлар аслида таржима жараёни ва манбаси билан боғлиқ ижодий манбашунослик вазифаси бўлгани учун улар ҳақида батафсил тўхталмаймиз, балки тадқиқотимиз объекти бўлган бадий деталь, унинг асардаги бадий-эстетик вазифалари ҳамда таржима жараёнида уларни сақлаб қолиш ҳақида сўз юритамиз, холос.

М.Абдуллаев таржимасида дераза биринчи ўринда тасвир детали бўлиб, даҳанинг умумий тасвирида шимолга қараганлиги баён қилинади. Иккинчи ўринда деразининг кичкина ва голландча эканлиги айтилади. Голландча дейилишида қия шипли хона (мансард) деразаси назарда тўтилади. Бу эса дугоналарнинг ижтимоий-иқтисодий аҳолини ҳам билдирар эди. Кейинги ўринда эса дераза ва кўз деталлари ўзаро

TA'LIMI

қиёсланади: “Жонси кўрпанинг тагида билинар-билинмас ётар, кўзлари эса дераза томон қадалганди”. Бу ерда кўз ва дераза деталлари мазмуни структура ҳосил қилиб, Жонсининг ички оламини ташқи оламга боғлаган. Инглизча вариантда эса бу структура салгина бошқачароқ тарзда берилган: “Johnsy’s eyes were open. She was looking out of the window and she was speaking quietly” (Жонсининг кўзлари очик. У деразадан ташқарига қарарди ва хотиржам гапирарди). Ёзувчи кўз ва дераза деталларини келтирар экан, ҳикоядаги эпик кечинманинг кескин ва динамик эканлигига ишора қилади. Чунки кўз кишининг ички дунёсидан хабар берса, дераза ўқувчида ташқи дунё ҳақидаги фикрлар ассоляцияни уйғотади. Бу билан Жонсининг кейинги ҳаётига қизиқиш кучаяди.

Шу ўринда айтиш керакки, асл манбада келтирилган юқоридаги гап ва унинг таркибидаги кўз ва дераза деталлари М.Абдуллаев таржимасида тўртинчи ўринда келтирилган: “У нигоҳини деразадан ташқарига қадаган кўйи санарди – тескари тартибда санарди”. Бу тасвирдан Жонси совуқдан бир-бир узилаётган печакгул япроқларини санаётганини англаш мумкин. Унда ана шу япроқ тугаса, умрим ҳам тугайди, деган фикр уйғонади. Бу ҳол эса асардаги эпик кечинманинг кескинлигини ва Берман образи моҳиятини очишда муҳим ўринга эга.

Дераза деталининг кейинги қўлланиши эса Сьюнинг қалбидаги хавотир билан боғлиқ ҳолда келади: Sue looked out of the window (Сью хавотир олганча деразага қаради).

Мазкур ҳолатдан кейин ёзувчи илк бор асар содир бўлаётган саҳнага ҳикоянинг сарлавҳасига кўтарилган печакгул япроқини олиб қиради: “Изларидан қарий бошлаган, эгри-буғри қари печакгул ғишт деворнинг ярмигача чирмашиб кетганди”.

Эътибор бериб ўқилса, шу пайтгача ҳикояда печакгул ҳақида ҳам, унинг япроғи ҳақида ҳам сўз юритилмайди. Бир қарашда оддий ҳолатдек туюлган бу тасвир кейинчалик бошқа деталлар билан муносабатга киришиб, воқеликнинг тўлақонли ва конкрет тарзда шаклланишига ёрдам беради. Айниқса, асарда деярли ҳаракатсиз ётган бемор қиз – Жонси образининг кураши содда ва таъсирли тарзда етказилади. Бу билан муаллиф образнинг жонли чиқишига эришган.

Бундан ташқари, печакгулга нисбатан эгри-буғри, қари каби эпитетларининг жорий қилиниши уни ёш қиз Жонсига нисбатан мазмуний зидланишга олиб келган. Умумий тасвирда антитеза усули ёрдамида ёш ва қари мазмуний контрасти юзага келган. Бу эса Сьюнинг қалбига таъсир этади. У дугонасига садоқатли қиз ва оддий инсон сифатида Жонсининг ғайритабиий ҳолатидан қайғуради. Кейинчалик бу хавотирини биринчи қаватда бир ўзи, чоғроққина квартирада яшайдиган рассом чол – Берманга куйиниб айтиб беради ва улар биргалашиб қизнинг хонасига киришади.

Тасвирга эътибор берилса, печакгулдаги кексалик, қарилик ва шунда ҳам орзу-умидларини йўқотмаслик, ҳаётга ташналик сезилиб туради: “Кузнинг совуқ нафаси унинг барглари аёвсиз тўкиб юборган, деярли

яланғоч бўлиб қолган новдалари эса уқаланиб кетаётган ғишт деворга жон ҳолатда тирмашиб турарди”. Мазкур тасвир ва ундаги печакгул деталлида Берман образининг дастлабки тасвири билан ҳамоҳанглик бор: Old Behrman lived downstairs. He was also an artist, but he had never painted a good picture. He was sad about this and he was angry about it too. ‘One day, I will paint a wonderful picture,’ Behrman often said. ‘One day, I will paint a masterpiece.’ But he had never painted a masterpiece. And he was more than sixty years old’ (Кекса Берман пастки қаватда яшайди. У рассом бўлган, лекин ҳеч қачон расми яхши чиза олмаган. Шунинг учун бўлса керак, жуда баджаҳл ва ғамгин эди. У ўзига ўзи тез-тез: “Бир куни ажойиб расм чизаман”, – деб қайтарарди. Лекин чизганлари шоҳ асар бўлмаган).

Иккаласи ҳам кекса, иккаласи ҳам омади юришмаган. Печакгул унумдор тупроқ қолиб, ғиштин деворга чирмашиб яшашга маҳкум. Қария эса ҳамон илҳом парисини кутиб яшайди. Лекин иккаласида ҳам қалб бор. Яъни иккаласи ҳам ҳаётга ташна, иккаласи ҳам гул – кишиларга нимадир беришга интилади.

Ҳикоя структурасидаги ана шу қисмда Берман ва печакгул образлари ўзаро бирлашади. Аниқроғи, печакгул шамол ва ёмғирга қарамасдан Жонсига умид бағишлашга уринаётгандек туюлиши Берманга ҳаётдаги шоҳ асарини яратишга илҳом беради. Қиздаги умид сўнмаслиги учун учинчи қават деразасидан кўриниб турадиган дарахт шоҳига тунда сунъий япроқ ясаб, бўяб илиб қўяди. Ўзи совуқ ва ёмғирда қолганига қарамай, қизга умид бағишлаш учун умрини унга бахшида этади.

Бунга у Сьюнинг гапидан кейин, Жонсининг хонасига кириб япроқни илк бор кўргандаёқ киришган эди. Шунинг учун Сью Берманнинг қахрамонлиги олдида лол қолганча, дугонасига унинг жасоратини кўк шарфини ўраб келганча айтиб беради.

Япроқ детали ва Сьюнинг овозидаги ҳазинлик бирлашиб Берман образининг зиммасидаги катта эстетик вазифа – инсонпарварлик ғоясини жуда ишонарли тарзда ифодалаб берган. Тўғри, бир қарашда чолнинг бесамар ҳаёти ўз якунига етди. Аммо у бир умр кутиб яшаган илҳом парисини топиб, етук асарини яратиб бўлгач, вафот этди. Бу билан ҳар қандай киши ҳам у каттами, кичикми, ҳаётда асл мақсадини бажариши керак, деган ғоя илгари сурилган.

Ёзувчининг маҳорати шундаки, у сўз билан айтиб бўлмайдиган катта дардни деталлар ёрдамида кўрсатиб бера олган. Шунинг учун В.В. Набоков ўз маърузаларида: “Careless the details!” (Деталларни эркаланг!) – деб тақрорлар экан.⁸ Гарчи деталь унча катта бўлмаган, майда тафсилот бўлса-да, у йиғилиб бориб асар мазмунидаги ҳаётсеварликни, меҳр-оқибат ғояларини очиб берган.

Шундай қилиб, О.Генри ўз асарларида бадий деталь қўллаш орқали ўқувчининг бадий воқеликни қабул қилиш қобилиятини кучайтиради, матннинг таъсирчанлигини оширади. Ёзувчининг истеъдоди қахрамонлар характеридаги чин инсонийлик фазилатини кичик деталлар орқали очиб бера олишида кўринади.

¹В.Н. Комиссаров. Теория перевода (лингвистические аспекты): Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. М.: Высшая школа, 1990. С. 20.

²Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А.Н. Николюкина. Институт научной информации по общественным наукам РАН. М.: НПК «Интервал», 2003. С. 221.

³www.literturecollection.com/a/o_henry/. Entnommen aus: HEINEMANN ELT GUIDED READERS. O.Henry, The Last Leaf and Other Stories.

⁴Д.Курунов, З.Мамажонов, М.Шералиева. Адабиётшунослик луғати. Т.: Академнашр. 2010. 89-бет.

⁵О.Генри. Сўнги япроқ // Шарқ юлдузи. 2011 йил №4, 92–96-бетлар.

⁶<http://www.ziyouz.com/jahon-nasri-antologiyasi/o-genri>

⁷www.literturecollection.com/a/o_henry/. Entnommen aus: HEINEMANN ELT GUIDED READERS. O. Henry, The Last Leaf and Other Stories.

⁸<http://www.rae.ru>. В.А. Павленко. Деталь в творчестве Франца Кафки: сущность и функционирование.

«РИГВЕДА» – ҲИНД АДАБИЁТИ ВА МАДАНИЯТИНИНГ АСОСИ

Ҳинд адабиёти гоят бой, ранг-баранг, кўп тилли бўлиб, камида уч ярим минг йиллик тарихга эга. Кўп нарсалар вақт гирдобига ғарқ бўлиб йўқолиб кетди, аммо унинг асосий устуни «Ригведа» бардавом бўлиб қолди. Бу асос заиф ва хира эмасди, балки яшиндек чакнок эди. «Ригведа» аллақандай шилдираган жилғача эмасди, балки ундан замонлар оша буюк дарё вужудга келди. Аслида уни четлари кўринмас кўлга ўхшатиш мумкин, ундан вужудга келган нарсдан кўра унинг ўзи аклини кўпроқ хайратга солади, у хамиша битмас-туганмас манба бўлиб қолаверди. Албатта, «бошланиш»гача ҳам нимадир бўлиши керак эди, аммо биз бу борада ҳеч нарса билмаймиз, фақат тусмол қилишимиз мумкин, холос. «Ригведа» ўз миқёсига кўра фақат аниқ ва равшан ашё бўлибгина қолмай, балки Ҳиндистон тарихи учун катта даврийлик аҳамиятига молик воқеа-ҳодиса билан узвий боғлиқдир.

Эрамингача II мингйилликнинг таҳминан ўрталарида ҳозирги Панжоб минтақасига ғарб томондан – Ҳиндикуш доволари орқали ўзларини орийлар деб атаган жангари қабилалар бостириб кира бошлайди. Улар келиб чиқиши ҳинд-европа оиласидан бўлган қадимги тиллардан бирида гаплашган. Бу тил қадимги Эронда истиқомат қилган кўшни қабилалар тилига яқин бўлган, улар фақат ҳарбий салоҳияти бўйичагина эмас, балки шеърятбоп сўзлари билан ҳам ажралиб турган. Шу тилда улар ўзлари кўришни орзу қилган дунёқарашларини маҳорат ила назм ипига тизганлар. Бу қабилаларнинг асосий хазинаси уларнинг келажакдаги йиғноғи бўлмиш «Ригведа»га замин бўлган мадҳиялар эди.

«Ригведа»нинг қадимги ҳиндлар маданиятида, шунингдек, умумий ҳинд-европа маданиятининг янада кенгрок маънода тутган алоҳида ўрнини тушуниш учун у юзага келган шарт-шароитларга мурожаат қилмоқ керак. Орий қабилаларининг кўчишлари кўплаб асрларга чўзилган ва ўз тўлқинлари билан кенг майдонларни камраб олган. Орийларнинг Ҳиндистонга кириб келгунига қадар жойдан-жойга кўчиб юришлари ва босиб ўтган йўллари ҳақида аниқ маълумот йўқ. Аммо орийлар у ерда илк бора пайдо бўлганларида уларда фақат жанг арваларигина бўлиб қолмаган, балки худолар шаънига айтилган, уларнинг жанговар руҳини қўллаб-қувватлайдиган, душманлар устидан ғалаба қозонишга интилишларини акс эттирадиган, шон-шухрат, сарват, мардона фарзандлар, гуллаб-яшнашни тараннум этган диний мадҳиялар, оятлар бор эди. Бу мадҳия ва оятлар қохинларнинг оилаларида оғиздан-оғизга, авлоддан-авлодга ўтиб келган. Турли халқларнинг диний шеъряти, умуман, қадимпарастлиги (архаиклиги) ва эскиликпарастлиги (консерватизми) билан ажралиб ту-

ради. «Ригведа»да қадимги «Авесто» (анча кейинги) билан диний афсоналар (мифология) ва урф-одатлар борасида ўхшашликлар жуда кўп учрайди; «Ригведа» илоҳларининг айрим ноаниқ мифологик сиймолари ёки сабаби кўрсатилмагандек туюлувчи хусусиятлари бошқа

қадимги ҳинд-европа анъаналари (шу жумладан, славян ва болтик)нинг тегишли қаҳрамонларини бир-бири билан таққослагандан кейин маълум бўлади. Ниҳоят айрим шеърый усуллар, қадимги адабий қоидалар, умуман, коинотни яратишга қодир олий ижодий қудрат сифатидаги СЎЗ ҳақида тасаввур ушбу шеърый ёдгорлиқни юнонлар, германлар, кельтлар ва бошқа ҳинд-европа халқларининг қадимги шеъряти билан боғлаб туради, умумий ҳинд-европа шеърый тилининг айрим қисмлари ёки муҳим хислатларини тиклашга ёрдам беради. Бу жиҳатдан «Ригведа» кўрсаткичлари шуниси билан муҳимки, бу жуда қадимги ёдгорлик ҳажм жиҳатидан ҳам жуда катта («Илиада» ва «Одиссея» икковига тенг келади) бўлган.

«Веда» – муқаддас билим бўлиб («Ригведа» эса бу мадҳияларни ўз ичига олган веда), ўша даврдаги инсоннинг ўзи ва уни қуршаб турган олам: маъбудлар, девлар, коинот, расм-русум, ижтимоий тузилма, ахлоқ-одоб қадриятлари ва ҳоказолар ҳақидаги билимларнинг ҳаммасини ўзида мужассам этади. «Ригведа» – маъбудларга бағишланган мадҳиялар йиғноғи, яъни диний ёдгорлик ҳисоблангани боис унинг муаллифлари – хонанда ришилар вазифасига, энг аввало, маъбудларни орийлар томонга оғдириш кирган: маъбудларга ҳамду санолар айтилган, уларнинг жасоратлари ва фазилати алқанган, уларни қурбонликларга таклиф қилганлар, орийларнинг ҳаётий фаровонликлари учун зарур бўлган раҳматлар ёғдиришни, қўллаб-қувватлашни сўраб илтижолар қилганлар. Шу ўринда маъбуд ва унинг муҳиби ўртасида

вазиятлар алмашинуви рўй беради. Қадимги маданиятлар учун бу хос ва мос одоблардан бири бўлган. Илоҳга таъсир ўтказишнинг энг муҳим воситаларидан бири ғоят нозик дид билан тўқилган мадҳия бўлган, тил билан орийлар учун энг асосий ва айни вақтда жимжимадор сўзлар замирида эзуликни яшириб турган шартли тим-солларни ифода этган. Кутлуг Сўзнинг бу олий шеърий санъати фавкуллода маҳоратга етишган ришиларнинг неча-неча авлодлари томонидан чархланган. Аммо уларнинг диний шеърияти ҳеч қачон ўз қабиладолларининг мавжуд ҳаётини тавсифлашга мўлжалланмаган эди. Бу ҳаёт ҳақида билвосита тарзда гоҳ унинг мифологиядаги акслари бўйича, гоҳ расм-русум ва урф-одатларнинг алоҳида жиҳатлари бўйича, гоҳ турли афсоналар бўйича фикр юритиш мумкин. Албатта, гоҳо ҳақиқий ҳаёт бево-сита мифологик воқеа-ҳодисалар ҳақидаги ривоятга жанг шовкинлари (отлар, жанг аравалари, ўк-ёйлар) билан афсонага кўчиб ўтади ва вақт яна ўз даврасини ниҳоясига етказди. Веда ришиси нигоҳи марказида модель қолади: инсон – маъбуд, модель атрофида қолган ҳамма нарса жойлашган бўлади. Бу модель дин ва этнография тарихи нуқтаи назаридан қадимги инсон руҳиятини ўрганиш учун катта маърифий аҳамиятга эга.

Ҳинд маданиятининг турли-туман соҳалари куч оладиган манба сифатида «Ригведа»нинг аҳамияти бекиёсдир. Муқаддас билим ҳаммасини ўзида мужассам этган. Бундан кейинги ривожланиш фарқлама йўлидан кетган. Мумтоз ҳинд фалсафасининг барча асосий мактаблари у ёки бундай тарзда «Ригведа» қоидаларидан келиб чиқади. Гоҳ уларни қабул қилса ва бундан кейин ишлаб чиқса, гоҳ улар билан баҳсга киришади. Чўққиси Панини сарфу наҳви (грамматикаси) деб ҳисобланган (эрамузгача V аср) машҳур ҳинд тилшунослиги фонетик рисоалар асосида аста-секин вужудга келган, уларнинг мақсади муқаддас веда матнининг тўғри талаффузини сақлаб қолишдан иборат эди. Математика (риёзиёт) ва геометрия (ҳандаса) каби аниқ фанлар муайян тарзда дунёнинг тўрт томонига қараган меҳробнинг тузилиши билан боғлиқ ҳисоб-китоблардан бошланган. Астрономия (фалакшунослик) осмондаги «Ригведа» қурбонликлари вақтини белгиланган ёриткичларнинг ҳолатини ўрганиш билан бошланади.

Ҳинд адабиёти «Ригведа»дан бошланади. Оғзаки ҳолда юзага келган, сақланиб қолган ва авлоддан-авлодга ўтиб келган бу ажойиб йиғноқда кейинчалик эпик ва мумтоз адабиётда ишлаб чиқила бошланган қахрамонлик ривоятлари (энг аввало, Индрга бағишланган ҳамду санолар), лирик шеърият, фалсафий лирика, драматургия («Ригведа»нинг суҳбат тарзидаги мадҳиялари) каби жанрларга асос бўлди. «Ригведа»да кейинчалик санскрит адабиётида турли вариантларда учрайдиган сюжетлар сираси биринчи марта тақдим этилган. Санскрит адабиёти ўзининг қадимги намуналарга анъанавий тарзда йўналганлиги билан ажралиб туради. Дунёвий шох Пуруравас ва Калидас пьесасига асос бўлган самовий фаришта Урваши севгиси тарихи ана шундай; кудуққа ташланган ва хаёлан маъбудларга қурбонлик келтиргани боис омон қолган Триба тарихи ҳам шундай (у «Маҳобҳорат»да қайта гавдалантирилган); «Ригведа»да тилга олинган, кишанлардан озод бўлган браҳманлар, «Маҳобҳорат» ва «Рамаяна»да батафсилроқ акс эттирилган Шунахшен воқеаси ҳам шу сирага киради; тана-сидан фалакни яратиш учун маъбудларга қурбон

қилинган самовий улкан Пуруш (одам) мавзуси ҳам «Ригведа»да қайта ишланган ва ведадан кейинги адабиёт – «Атҳарваведа», упанишад ва бошқаларда давом эттирилган. Ниҳоят эрамузгача вужудга келган қадимги ҳинд шеърияти ҳам антиқалиги ва ғоят ўткирлиги билан ажралиб турган, ведавий ришиларнинг олий даражадаги шеърий санъатисиз улар вужудга келмаган бўларди. Веда ришилари тилни «ўйнатиб» юборар, товуш воситасида мазмунни ифода этар ва сўз воситасида қўшалок рамзлар келтириб чиқарар эди (таккосланг: Ўрта аср ҳинд шеъриятида ухвани назарияси).

«РИГВЕДА» ВА «АВЕСТО»

«Ригведа»нинг аниқ тадрижини белгилашда унинг «Авесто» билан муносабатини ҳисобга олмаслик мумкин эмас, бироқ бу икки ёдгорликни тадрижий жиҳатдан қиёслаш муқаррар сувратда шунга олиб келадик, ҳар бири ўз навбатида аниқлаш ва қўшимча ўрганишга муҳтож қатор соҳаларга мурожаат этиш заруриятини туғдиради. Маълумки, «Ригведа» ва «Авесто» тил бўйича, энг аввало, ўзларининг энг қадимги қисмларида («Ригведа»нинг «эътиборли» мандаллари, «Авесто»нинг гатлари) бир-бирига ҳаддан ташқари яқин. Ўхшашлик шу қадар яқинки, гоҳо ҳар иккала матн бир архематнинг икки хилидай туюлади, фақат товуш мувофиқлиги турли қоидалар билан ажралиб туради, холос. Айрим олимларнинг баъзи шеърларни «Авесто»дан ведага таржима қилишдаги ҳаракатлари, натижада асиллигининг веда тилидан ажратиш қийин бўлган шеър келиб чиққан, сабаби шунда. Бундан ташқари «Ригведа» тили ўз хусусиятлари бўйича «Авесто» тилига яқинлиги эътиборни тортади. Ҳинд адабий ёдгорликларининг анча кейинги ёдгорликлари, масалан, эпос тили ёки мумтоз санскрит шеърияти тилига қараганда ҳам яқинроқдир.

Шеърий тилнинг қатор умумий тавсифлари мавжудлиги ҳам «Ригведа»ни «Авесто» билан бирлаштиради. Бу ерда шоирнинг жамиятдаги ўрни ва ҳаракатлантирувчи куч сифатида унинг шеърий санъатига берилган баҳо муҳим, бу куч самовий тартиботни сақлаб туради, шоир ҳақиқатни тараннум этади; ҳолбуки, у умумий ҳинд-европа тиллари сирасига кирмайди ва ҳоказо; қатор умумий шеърий қоидалар (улар бундан кейинги санскрит шеъриятига ёт) қўлланган. Барқарор фразеологизмлар, ёқимли иборалар қадимги умумий орий шеърий анъанаси бўлганидан гувоҳлик беради. Умумий ҳинд-европа шеърий тили бўйича ҳозирги ишларда (бу соҳа кейинги ўн йилликларда шитоб-ла ривожланмоқда) «Ригведа» ва «Авесто» ягона минтақавий шеърий анъана асарлари сифатида талқин этилмоқда, унинг юнон шеърияти билан кейинги алоқалари ҳинд-европа жамияти доирасида шарқий худудни ташкил этади.

«Ригведа» ва «Авесто» ўртасидаги бундай катта яқинлик, энг аввало, тилга ва қисман шеърий нутққа тааллуқлидир. Бунда у, айтиш мумкинки, юзада ётади. Мифологияда иш бирмунча ўзгачароқ, чунки бу иккала ёдгорликда умумий мифологик мерос икки хилма-хил диний тизимга қўшилиб кетган, шулар доирасида тегишли равишда турлича ўзгаришларга дучор бўлган. Биринчиси қадимги «Авесто» зардуштийликнинг муқаддас матнлари йиғноғидан иборат. Зардуштийлик – қадимги дин бўлиб, ҳозирги вақтда ҳинд парслари шу динга сиғинади¹. Бу диннинг асосчиси Заратуштра (Зардушт) диний ислохотчи бўлган. Табиийки, эски

умуморий мифология янги диний тизимга алоҳида қисмлар ва бўлақлар сифатида кириши мумкинлиги муносабати билан янги тизим таркибида олдингидан бошқачароқ маъно касб этиши эҳтимолдан холи эмас. Ҳинд заминидagi орий дини гарчи эрон тилига бўлган таъсирни бошдан кечирмаган бўлса-да, маҳаллий динлар билан муносабатга киришиб, ўз тараққиёт йўлида давом этди. Хулоса қилиб айтиш мумкинки, умумий манзара «Ригведа»да яхши сақланиб қолган, бироқ барибир қатор ҳолларда айрим мифологик хусусиятлар «Авесто»да «Ригведа»дагидан кўра анча қадимий тус касб этган.

Энг аввало, мифологик қахрамонларнинг икки синфи мавжудлиги умумий мифологик меросга киради: *veda deva* – *авес. daeva*; *veda asura* – *авес. ahura*. «Ригведа» ва «Авесто» ўртасидаги тафовут шу икки синф талқинидан иборат. «Ригведа»да *deva* маъбудлар, «Авесто»да эса *daeva* – девлар ҳисобланади. Иккинчи синфга нисбатан бундай кескин карама-қаршилик йўқ: «Авесто»да *ahura* фақат маъбудларни билдиради (Таққосланг: *Ahuramazda*), «Ригведа»да эса *asura* маъбуд сифатида ҳам бўлиши мумкин (энг аввал Адитйалар синфидан; Митра, Варуна ва хоказо), девлар синфи ҳам бўлиши мумкин. Ҳинд заминидagi бундан кейинги ривожланиш шундай йўналишда содир бўлганки, кейинги веда адабиётида *asura* сўзи мутлақо салбий тус касб этади ва брахманлар мифологиясида маъбуд – дев ва унинг рақиб – *асурлар* синфи ўртасидаги доимий кураш акс эттирилган. Девлар ва асурлар ўртасидаги дастлабки нисбатни фақат «Ригведа» ва «Авесто» ашёларини таққослаш ёрдамида қайта тиклаш мумкин бўлади.

«Ригведа»да маъбудлар зумраси (пантеони) бошлиғи – момақалдироқ ва уруш маъбуд, дев ва душманларни енгувчи Индра ҳисобланади. Унинг асосий самовий жасорати дарранда иблис Вритра (*Vritra* – тўсик)ни ўлдиришдан иборат эди. Вритра дарёни бўғиб қўйган бўлиб, уни ўлдиргани учун Индрага *Vritrahuv* – «Вритранинг қотили» деган унвон берилган. «Авесто»да *Varadragna* деган мустақил мифологик қахрамон мавжуд. Индра эса майда иблис сифатида танилган. Қайта тиклаш ёрдамида шу нарса кўрсатилганки, хиндлардан кўра бу афсонани, афтидан, «Авесто»да анча кўхна шакли сақланиб қолган.

«Ригведа» ва «Авесто»нинг алоҳида мифологик қахрамонлари орасида турли сурагларда ривожланган ирсий алоқани пайқаш мумкин. Улар этимологик жиҳатдан ўхшаш исмлар бўлиши, бир хил сифатлар билан белгилалиши, гоҳо кенг қўламини қамраб олган ўхшаш вазифалар, (фаолиятлар) билан тавсифланиши мумкин. Масалан, «Ригведа»даги *Mitra*, «Авесто»даги *Mithrani* олайлик. Шулардан биринчиси «Ригведа»да хира ва мавҳум бўлиб Варуна билан биргаликда, одатда, жуфт маъбуд сифатида қўлланади (*Mitravaruna*). Иккинчиси эса «Авесто» тизимида марказий ўринлардан бирини эгаллаб, уни Ахура Мазда яратган ҳисобланади ва келиб чиқиши бўйича қадимги шахс деб қаралади. У одамларни бирлаштиради, уларга муносиб лавозимлар беради, яхшилиқни химоя қилади ва ёмонлиқни бартараф этади. Ҳар икка-

ласига бир хил маросимий амаллар билан ҳурмат бажо келтирилади. Бунда «Ригведа»даги мавҳум самовий Митра, афтидан, «Авесто»даги унга мос қахрамон анча қадимийроқ, кейингиси заминдаги ижтимоий тузилмага анча яқин кириб борган. Ирсий жиҳатдан бошқа умумий прототип «Ригведа»даги Варуна, «Авесто»даги Ахура Мазда каби шахсларнинг фаолият ўхшашлиги асосида очилади. Буни Г.Ольденберг ҳам тасдиқлаган. Буларнинг ҳар бири Митра билан бақамти келади. Самовий тартиб ва қонунни қўллаб-қўлтиқлайди. Куёш билан боғлиқ (уни муҳофаза қилади, унга йўл очади). «Ригведа»даги Варунага берилган сифатлар: *asura va medhira* «доно», этимологик жиҳатдан *Anura Mardah* исмининг таркибий қисмлари билан ўхшаш («Авесто»даги *Mardra* «доно» билан ҳам таққосланг).

«Ригведа»даги бир қатор мифологик қахрамонлар «Авесто»да ўз муносаблиқларига эга, боз устига умумий тил қоидаларига бориб тақалувчи исмлар билан боғлиқ. Одатда, улар ўхшаш вазифалар ва ўхшаш сюжетларни ташкил этган. Масалан, «Ригведа»да *Jama*, *Vivasvant*нинг ўғли – «Авесто»да *Jimu Vivahvant*нинг ўғли; «Ригведа»да *Aram Napat* (сув зурриёди) – «Авесто»да *Apam Napat* ва хоказо.

Бу икки хилма-хил диний тизим таркибига умумий динлар ҳам кирган бўлиб, уларнинг ҳар бирида бу динлар гоёт муҳим роль ўйнаган. Биринчидан, бу олов дини бўлиб (ҳолбуки, олов номлари бу анъаналарда хилма-хилдир), унинг барча зухурларини ўзида намоён этади: қурбонлиқ оловининг ердаги оловдан тортиб, осмондаги куёш ва куёш илоҳларигача. Иккинчидан, муқаддас ўсимликка сиғиниш («Ригведа»да *soma*, «Авесто»да *haoma*), ундан мангулик бахш этувчи ичимлик тайёрланади. «Ригведа» ва «Авесто»даги бу дин умумий мифология билан балки боғлиқдир.

Сома (*haoma*) – ўсимликлар шоҳи ҳисобланиб, у баланд тоғда ўсар эди, уни у ердан лочин олиб келади. Шарбат тайёрлаш расм-русумлари ҳам бир-бирига жуда ўхшаш: шарбатни сиқиб чиқаришган, уни кўй жунидан қилинган элакдан сузиб ўтказишган, сигир сути билан қотишган. Расм-русумларнинг айрим унсурларигина ўхшаш эмас, ҳатто уларнинг номлари ҳам ирсий жиҳатдан бир-бирига яқин. Қурбонлиқ қилинадиган жойга қурбонлиқ похоти тўшалган, алоҳида рутбага эга бўлган қоҳинлар қироат қилган. «Ригведа» ва «Авесто»даги энг қадимги хилдаги мадҳияларда ҳам ўхшаш жиҳатлари кўзга ташланади.

Бу барча далиллар кўпчиликка яхши маълум, вақт ўтиши билан уларнинг миқдори ортаверади. Ҳамма гап шундаки, уни қандай талқин қилиш керак ва шунга боғлиқ равишда «Ригведа» ва «Авесто» оралиғидаги тадрижий нисбат қандай аниқланади? Турли хил қарашлар унинг маҳаллий ва жуғрофий мансублигига, шунингдек, унинг характерида дахл қилади. Э.А. Грантованинг таъкидлашича, уни муайян даврда ва нисбатан чекланган ҳудуддаги аниқ тарихий ҳодиса сифатида тушунмоқ керак. Тадиқотчиларнинг вақт ва жойни аниқлаштиришга қилган саъй-ҳаракатлари уларни «Ригведа» ва «Авесто» мифологиясини нисбий-тарихий ўрганишга туртки берди.

¹Мусулмонларнинг VII–X асрларда Эрондан Ҳиндистонга қувғин қилиниши оқибатида келиб қолган парслар ҳозир мустақил этно-диний гуруҳни ташкил этади. Парсларнинг кўпчилиги ҳозирги Маҳораштр (жумладан, Мумбай) ва Гужаротда жойлашган.

Ширин ЖАЛИЛОВА ва Амир ФАЙЗУЛЛА таржимаси

Yorqinjon ODILOV,
O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
Til va adabiyot instituti ilmiy xodimi

TEST – TO'G'RI YECHILADIGAN SAVOLLAR TO'PLAMI

Ma'lumki, «Ta'lim to'g'risida»gi qonun va Kadrlar tayyorlash Milliy dasturining qabul qilinishi respublikamiz ta'lim tizimida jiddiy va keng ko'lamli islohotlarning olib borilishiga zamin yaratdi. Ana shunday islohotlardan biri sifatida oliy o'quv yurtlariga kirish imtihonlarining xolis tartibi – test shakliga o'tkazilishidir. Dunyoning rivojlangan mamlakatlarida keng qo'llaniladigan mazkur sinov shakli yuzasidan O'zbekistonda ham katta tajriba to'plandi.

Mazkur maqolada ona tili fani yuzasidan tuziladigan testlarning o'ziga xos tomonlari, testga qanday yondashish lozimligi, test topshiriqlarida qo'yiladigan savollarning mohiyatini ilg'ab olish kabi jihatlarni muayyan til bo'limi va unga taalluqli konkret testlar yordamida tushuntirishga harakat qilamiz. Quyida Fonetika bahsi yuzasidan ba'zi testlarni tahlilga tortamiz.

Fonetik bilimlar yuzasidan tuziladigan test topshiriqlari, asosan, tovushlar tasnifi, tovush o'zgarishlari, urg'u va bo'g'in mavzularini qamrab oladi. Shuning uchun mazkur mavzularni yaxshi o'zlashtirib olish, ayniqsa, tovushlar tasnifini yod olish o'quvchiga test yechishda katta yordam beradi. Va albatta, o'quvchi umumta'lim maktablari, akademik litsey va kasb-hunar kollejlarning amaldagi darsliklarini ham puxta o'rgangan, ulardagi mavzularni sinchkovlik bilan qiyoslab, tekshirib chiqqan bo'lishi zarur. Negaki test topshiriqlari har uch tipdagi darsliklarni qamrab olgan holda tuziladi. Quyidagi ana shunday testlarni yechishda e'tibor berilishi lozim bo'lgan o'rinlarga to'xtalamiz.

Birinchi tahlil

1. Kongress so'zi tarkibida qanday undosh til tovushlari mavjud?

- A) 2 ta til orqa, 2 ta til oldi undoshlari
- B) 2 ta til orqa, 4 ta til oldi undoshlari
- C) 2 ta til orqa, 3 ta til oldi undoshlari
- D) 1 ta til orqa, 1 ta chuqur til orqa, 4 ta til oldi undoshlari

Mazkur test topshirig'ini bajarish jarayonida o'quvchida B va C javoblar bilan bog'liq holda ikkilanish paydo bo'ladi, ya'ni "umuman, til undoshlarining soni so'ralmoqdami yoki undosh tovushlarning biror turiga ko'ra sonini aniqlash talab qilinmoqdami?" degan savol tug'iladi. Diqqat qilinsa, bu test savolida kongress so'zidagi til undoshlarining umumiy sonini aniqlash topshirilgan. Shunday ekan, to'g'ri javob B. Negaki mazkur so'zdagi k, n, g, r, s, s tovushlari undosh til tovushlari bo'lib, bulardan k, g – til orqa undoshlari, n, r, s tovushlari esa til oldi undoshlaridir.

Ikkinchi tahlil.

Agar ushbu test topshirig'i «Kongress so'zi tarkibida necha xil til undoshlari mavjud?» tarzida berilgan-

da edi, testga butunlay boshqacha yondashish lozim bo'lardi. Bunda til undoshlarining umumiy soni emas, necha xildagi til undoshlari borligini aniqlash talabi

qo'yilmoqda. Shunga ko'ra, k, g – til orqa undoshlari, n, r, s – til oldi undoshlari sifatida olinar va to'g'ri javob C variant deb belgilanar edi.

Uchinchi tahlil.

Asosga qo'shimcha qo'shilishi bilan yuzaga keladigan fonetik o'zgarishlar mavzusi asosida tuziladigan testlar ham o'quvchilardan alohida ziyraklikni talab etadi. Negaki bu kabi testlar ham fonetika, ham morfemika, ham so'z yasalishi yuzasidan puxta bilimga ega bo'lishni talab etadi. Buni 2010-yilgi kirish imtihonlarida berilgan ba'zi testlar misolida ko'rib o'taylik. *Singlimning ancha ulg'ayib qolgan o'g'li yig'lab o'rnidan turidda, yana onasining bag'rida uxlab qoldi.* Ushbu gapdagi nechta so'z tarkibida tovush tushishi kuzatiladi?

- A) 3 ta so'zda
- B) 4 ta so'zda
- C) 5 ta so'zda
- D) 6 ta so'zda

Savolga ilova qilingan jumladagi *singlim, o'g'li, o'rni, bag'ri* so'zlaridagi tovush tushish hodisasi shu so'zlar asosiga sintaktik shakl yasovchi qo'shimchalar (-im, -i) ning qo'shilishi bilan, *ulg'ayib, yig'lab* so'zlaridagi tovush tushish hodisasi esa so'z yasovchi qo'shimchalar (-ay, -la)ning qo'shilishi bilan bog'liq: singil+im=singlim;

o'g'il + i = o'g'li; o'rin + i = o'rni; bag'ir + i = bag'ri; ulug' + ay = ulg'ay; yig'i + la = yig'la. Ko'rinadiki, mazkur so'z asoslaridagi ajratib ko'rsatilgan tovushlar yasalmada tushib qolgan. Demak, 6 ta so'zda tovush tushishi yuz bergan. Shunga ko'ra to'g'ri javob D variant.

To'rtinchi tahlil.

Shuni eslatib o'tmoqchimizki, fonetik o'zgarish bilan bog'liq test topshiriqlarini yechishda ikki jihatga alohida diqqat qilish zarur: 1-holatda testlar so'zda yuz bergan har qanday fonetik o'zgarishlarni belgilashga yo'naltiriladi. 2-holatda esa konkret tovush o'zgarishini, ya'ni tovush tushishi, tovush ortishi va tovush almashinishini aniqlashga yo'naltiriladi. Misol uchun, 2010-yilgi kirish imtihonida tushgan quyidagi test topshirig'ini ko'rib o'taylik: *Mening bu voqeadan xabardorligimni unga ayta ko'rma.* Ushbu gapdagi so'zlar tarkibida qanday fonetik o'zgarishlar ro'y bergan?

- A) tovush tushishi
- B) tovush orttirilishi va tushishi
- C) tovush orttirilishi, tushishi va almashinishi
- D) tovush orttirilishi

Ko'rinadiki, bu test topshirig'ida, umuman, fonetik o'zgarishlar so'ralmoqda. Tahlilni davom ettiramiz: **mening = men + ning; xabardorligimni = xabardorlik + im; unga = u + ga.** *Mening* so'zida **n** tovushi tushgan, *xabardorligimni* so'zida **-lik** qo'shimchasidagi **k** tovushi **g** ga almashgan, *unga* so'zida esa bitta **n** tovushi orttirilgan. Demak, mazkur jumlada tovush tushishi, almashinishi va orttirilishi ro'y bergan. Shundan kelib chiqib, to'g'ri javob sifatida C variant belgilanishi lozim.

Beshinchi tahlil.

Shunday testlar uchraydiki, ularda tovush o'zgarishlarining yo so'zning asos qismida, yoki qo'shimchada yuz berganligini aniqlash topshiriladi. Ma'lumki, bunday fonetik o'zgarishlardan tovush tushishi so'zning asos qismi bilan bog'liq holda ro'y bersa, tovush almashinishi esa ko'pincha qo'shimcha tarkibida yuz beradi. Tovush orttirilishi hodisasining lisoniy tabiatidan kelib chiqib, asosda ortganmi yoki qo'shimchadami, degan savol qo'yilmaydi. Tovushlar tasnifi bilan bog'liq quyidagi test va uni yechish texnologiyasi ham o'ziga xos: *Qaysi so'zda hosil bo'lish usuliga ko'ra bir guruhga mansub undoshlar qatnashgan?*

- A) romanlar
- B) sezuvchi
- C) kitobxon
- D) xushbichim

Ma'lumki, undosh tovushlar hosil bo'lish usuliga ko'ra portlovchi, sirg'aluvchi va qorishiq tovushlarga ajratiladi: 1) portlovchilar: **b, p, d, t, g, k, j, q, m, n, ng**; 2) sirg'aluvchilar: **v, f, z, s, g', x, h, y, sh, l, r**; 3) qorishiq: **ch**.

Ayni tasnifga tayanib ish ko'radigan bo'lsak, A variant (romanlar)dagi **m, n** tovushlari portlovchi, **r, l** tovushlari esa sirg'aluvchidir. B variant (sezuvchi)dagi **s, z, v** tovushlari sirg'aluvchi, **ch** tovushi esa qorishiq undoshdir. C variant (kitobxon)dagi **k, t, b, n** tovush-

lari portlovchi, **x** tovushi bo'lsa sirg'aluvchi undosh sanaladi. D variant (xushbichim)dagi **b, m** tovushlari portlovchi, **x, sh** tovushlari sirg'aluvchi, **ch** tovushi esa qorishiq undosh tovushdir. Ko'rinadiki, A hamda C variantlarda hosil bo'lish usuliga ko'ra ikki guruh (portlovchi va sirg'aluvchi)ga mansub tovushlar, B variantda ham yuqoridagidan farqli tarzda ikki guruh (sirg'aluvchi va qorishiq)ga aloqador tovushlar joy olgan. D variantda esa uch guruh (portlovchi, sirg'aluvchi va qorishiq)ga mansub undosh fonemalar o'rin olgan. Demak, bir qarashda javoblarning hech birida hosil bo'lish usuliga ko'ra bir guruhga mansub fonemalar yo'qdek. Lekin unday ham emas. Ushbu testning murakkabligi ham ana shunda. Diqqat qilinsa, A variant (romanlar)dagi **m, n** tovushlari o'pkadan kelayotgan havo oqimining bir qismi og'iz bo'shlig'ida til, tish va lablar to'sig'iga uchrab portlab chiqadi, bir qismi esa burun bo'shlig'i orqali sirg'alib chiqib ketadi. Shu bois mazkur tovushlar burun undoshlari, deb ham yuritiladi. Test tuzuvchi **m, n** undoshlarining ayni jihatini nazarda tutgan. Abituriyent testning ana shu nozik texnologiyasidan ham xabardor bo'lishi, testni nozik ilg'ay olishi lozim. Tabiiyki, bu tuyg'u, albatta, tinimsiz o'qish, izlanish va o'qituvchi ko'magi bilan shakllanadi. Ayonki, bir qarashda xatodek tuyulgan testning to'g'ri javobi A variantdir.

Oltinchi tahlil.

Yuqoridagi testda **n** undoshi sirg'aluvchi deb qaralgan bo'lsa, quyidagi testda portlovchi deb olingan va yuqoridagi istisno holat, ya'ni shu tovushning hosil bo'lishida burun bo'shlig'idan havo oqimining sirg'alib chiqishi nazarda tutilmagan. Masalan: *I, n tovushlari qaysi jihatdan bir guruhga mansub emas?*

- A) sirg'aluvchi undoshlar
- B) jarangli undoshlar
- C) til oldi undoshlari
- D) jarangli va til oldi undoshlari

Diqqat qilinsa, mazkur test topshirig'ida **l, n** tovushlarining qaysi jihatiga ko'ra bir guruhda bo'lmasligini belgilash topshirilgan. Yuqorida keltirganimiz undosh tovushlarning hosil bo'lish usuliga ko'ra tasnifiga tayanib, **l** tovushini sirg'aluvchi, **n** tovushini bo'lsa portlovchi deb aytish mumkin. Berilgan javoblarni ko'zdan kechiradigan bo'lsak, B variant noto'g'ri. Negaki har ikki undosh fonema tovush paychalarining ishtirokiga ko'ra jarangli undoshlardir. Demak, shu jihatiga ko'ra bir guruh – jaranglilarga mansub. C variantda ham to'g'ri javob berilmagan. Chunki bu undoshlar hosil bo'lish o'rniga ko'ra ham bir guruhdan joy oladi, ya'ni til oldi undoshlari hisoblanadi. D variant esa B va C variantlarning umumlashtirilgan shaklidir. Demak, to'g'ri javob A.

Yuqoridagilardan kelib chiqib aytish mumkinki, har bir test topshirig'i alohida ziyraklikni, alohida yondashuvni talab qiladi. Albatta, bu ziyraklik yillar davomida chekilgan mashaqqatlar evaziga shakllanadi. Shu ma'noda test – tez yechiladigan savollar emas, to'g'ri yechiladigan savollar to'plamidir.

ХАЛҚ ҚАЛБИДАН КУЧ ОЛГАН АДИБ

«Адабиёт» (9-синф). Ўзбекистон халқ ёзувчиси, «Дўстлик», «Эл-юрт ҳурмати» орденлари соҳиби Одил Ёқубов. «Улуғбек хазинаси» романи.

ИРОДА САБОҒИ

Дарахт илдизлари она заминдан узилмаса, кўкка бўй чўзиб, ҳосил бераверади. Моҳиятан, ўз тарихи, анъаналари ва қадриятларига эга миллатнинг бунёдкорлик салоҳияти ҳам юқори бўлади. Зеро, Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, ўзликни англаш тарихни билшдан бошланади. Тарихий хотираси бор инсон – иродали инсон.

Шу маънода миллий адабиётимизда улуғ аждодларимиз образларининг гавдалантирилиши, аввало, халқимизнинг миллий ғурурини мустаҳкамлайди. Ўзбекистон халқ ёзувчиси Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи ана шу жиҳати билан қадридир. Бу асар дунёнинг 47 тилига таржима қилингани – унинг миллий, бадиий чегаралардан чиқиб, умуминсоний кўламга ўтганидан далолатдир.

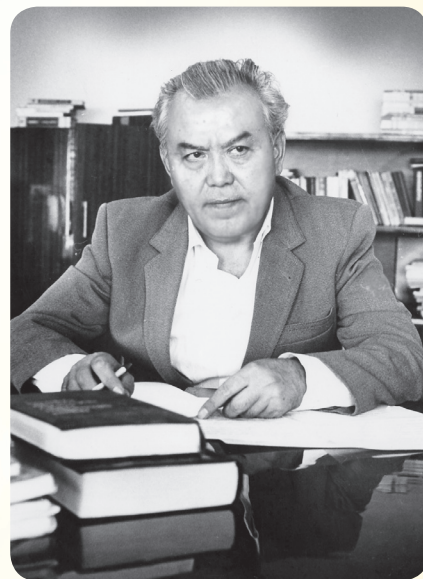
Ўзбек адабиётида ҳозирга қадар ёзилаётган тарихий мавзудаги асарларда икки алоҳида жиҳат кўзга ташланади:

- тарихий фактларга изчил риоя этиш;
- тарихий ҳодисаларни бадиий синтезлаш.

Тарихий фактларга изчил риоя этиш. Бунда ижодкор том маънода фактларга боғланиб қолади. Бу кўринишдаги асарни соф бадиият ва бадиий публицистика нуқтаи назаридан фарқлаш бир мунча мураккаблашади. Чунки аниқ факт, далилга суяниш кўпроқ публицистикага хос, соф бадиият эса инсон тасавури ва тафаккурининг бадиий инъикосидир.

Тарихий ҳодисаларни бадиий синтезлаш. Бунда тарихий фактлар ё шахслар асарга асос қилиб олинса ҳам, ҳаёлотга, бадиий тўқимага эрк берилади. Бундай асар соф бадиият қонуниятларига тўла мос келса-да, айрим тарихчи олимлар яна ўша тарихий воқелик ва факт нуқтаи назаридан эътироз билдиришади. Ва бу – табиий.

«Улуғбек хазинаси» романи кўпроқ иккинчи турга мансуб. Чунки асарда Улуғбек, Али Қушчи, Абдулатиф каби аниқ тарихий шахслар билан бирга Қаландар Қарноқий, Хуршидабону, Уста Темур Самарқандий, Босқонбек, Муҳиддин каби бадиий тўқима образлар ҳам анча. Асарнинг тасвир мароми, кўпгина тарихий асарлардан фарқли равишда, хийла тезкор, шиддатли. Асарда ўткир драматик лавҳалар кўп. Ички руҳий кечинмалар, характер ва ғоялар тўқнашуви асос қилиб олинган.

Мирзо Улуғбек шахси, бу улуғ зотнинг фожиалари ниҳоятда мураккаб. Бунда шахсининг ҳар ютуғи ўз кутбида бир мағлубиятнинг етаклаб келаверади: осмон сирлари (юлдузлар ҳаракати)ни англаган Олим-Ҳукмдор қўл остидаги амир-умароларнинг кўнглини ё салтанат ичиде бўлаётган қарама-қаршиликлар (иғволар, фитналар)ни англай олмайди; Ер юзиде ўхшаши кам расадхона қуриб, жаҳон миқёсида энг билимли ва салоҳиятли ёш олимларни тарбиялашга қодир Устозга ўз фарзанди панд беради.

Бу парадоксал тўқнашувлар «Улуғбек хазинаси»нинг асосини ташкил этган.

Асарда образлар, айниқса, Улуғбек шахсини очишда адиб бир қатор бадиий воситалардан самарали фойдаланган.

Диалог. Асар диалоглари анча соддалиги ўқувчига воқеалар ривожини, ҳолат ва характерларни энгил «ҳазм» қилишига ёрдам беради.

«– Амир Жондор ҳақ гапни айтдилар. Ҳукмингизга бўйсунармиз, Онҳазратим!

– Ҳукмингизга бўйсунармиз!.. Ўз бошларинг қайда?

– Бошимиз сизнинг қўлингиздадур, Давлатпаноҳ...

«Ҳа, бошларинг қўлимда, аммо қалбларинг кимнинг ихтиёрида? Таассуфлар бўлғайки, бундан беҳабармен!»¹.

Фикр ифодаси. Асарда Улуғбекнинг фикр ифодаларида қатор ибратли фазилатларга гувоҳ бўламиз. Айтайлик, андиша туйғуси. Ўзини англаган, ўз манфаатини эл-юрт равнақи билан бирлаштирган, ўзига лойиқ билганни элдошларига ҳам раво кўрган инсонда андиша туйғуси жуда кучли бўлади. Мирзо Улуғбекда бу туйғу бир неча мавқеларда намоён бўлади. Адолатли ва маърифатпарвар ҳукмдор андишаси:

«Йўқ! – деб хитоб қилди. – Мен салтанатдан айрилишдан кўрқмаймен. Фақат бу элга қирқ йил

раҳнамолик қилиб орттирган бойлигим – мадрасаю расадхонам, нодир хазинам – тўплаган кутубхонам ва ниҳоят яратган асарларим – барчаси поймол бўлишидан кўрқамен. Мирзо Улуғбекдай коинот сирларини очмоқни тилаган, фозилликни даъво этган мавлоно, ҳайҳот, охир-оқибат барча шоҳ, барча тахт соҳибларидай салтанатни деб, ўз пуштикамаридан бўлган фарзанди билан тожу тахт талашибдур-да, деган ном қолдирмоқдан кўрқамен, мавлоно Али!» (12-бет).

Ёки мана бу фикр ифодасида ота андишаси, афсуси ва хавотири ёрқин акс этган: «Мен ўзимдан кўрқмаймен, Али. Ҳақ таоло инъом этган умрни яхшидур, ёмондур, ўткардим. Бу норасо дунё лаззати шунчалик бўлур. Аммо... пуштикамаримдан бўлган бу фарзандимнинг тақдири не бўлади? Оға-ини бири-бирини не қилади? Бунини ўйласам, юрагим эзилади, зеро унинг жисми ногирон, қалби мажруҳ, Али!» (19-бет).

Бу туйғу асар давомида изчил ривожлантирилади. Ва Абдулатиф васваса билан отасининг юзига оёқ тирашгача боргач, Мирзо Улуғбек ноқобил фарзандига сўнги сўзини айтади: «Бу суҳбатдан ёлғиз муддаом – оталик насиҳатимни бермоқ эди. Таассуфлар бўлғайким, сенга падар насиҳати эмас, олтин керак экан!.. – Шаҳзода гапини бўлмоқчи эканини кўрган Мирзо Улуғбек кескин қўл силтаб: «Тўхта!» деб буюрди. – Ота сўзин амри вожиб, деб билурсенми, йўқми – ихтиёр сенда. Ва лекин сўнги насиҳатимни эшит, хоҳла ўз падарингни қатл эт, хоҳла Мовароуннаҳр сарҳадидан ҳайдаб дарбадар қил – ихтиёр сендадур. Лекин ёлғиз тилагим, илм йўлида отанг қилган ишларга, унинг шогирд ва устодларига тегмагайсен. Тегсанг... ота қарғишига учраб тоабад бадном бўлурсен!.. Ота рози – Худо рози, ёдингда бўлсин: ал қасосил миналҳақ! Ҳеч бир ёмонлик интиқомсиз² қолмайдур! Сенга айтадургон бошқа сўзим йўқ! Чақир ясовулингни!» (104–105-бетлар).

Хаёл. Инсон хаёлидай чексиз нарса йўқ. Фикрга чегара, ўйга тўхтаб йўқ. Инсон сиртига чиқара олмаган фикрларини ичидан, ўзидан ўтказилади. Асарда Мирзо Улуғбек хаёллари турли ракурсларда намоён бўлса-да, уларни бир жиҳат бирлаштириб туради: эл-юрт ташвиши, халқ ғами, авлодлар ҳаёти хавотири. Эътиборлиси, асарда ҳар бир хаёлни ҳосил қилувчи рамзлар мавжуд. Масалан, *шам терилган тилла қандил* хаёли: «Ё тавба бу тожу тахтда не сеҳр, не сир-асрор бор эканким, унга ўлтирган ҳар бир кимса

дарҳол ўзгаради? Одамийликни, умри бебақо бир фақир ҳақир эканини дарҳол унутди?» (100-бет). *Юлдузлар* хаёли: «О, юлдузлар... юлдузлар!.. Мирзо Улуғбек эллик йил уларга ошуфта бўлди. Кечаларни бедор ўтказиб, ҳар бир ситора, ҳар бир юлдузнинг буржини, яъни ҳаракатидаги чамбар йўлини кузатди. Ҳайҳот! Қирқ йил умрини сарф қилиб, юлдузлар сирини ўрганди-ю, замин сирига, инсонлар ҳаётига келганда ғафлатда қолди» (57-бет).

Туш. Инсон онги уйкуда ҳам ишлаши, бунда руҳ чексиз бир оламда ҳаракат қилиши – фанда маълум ва сирли. Туш – хабарчи, огоҳлантириш, башорат, ўннинг рўёси. Психоаналитиканинг асосий воситаси – тушдан романда ўринли фойдаланилган. Улуғбекка қарши Бароқхон бош кўтарганда бобоси Амир Темурни тушида кўради. Бобоси Бароқхон кўшинлари Яссини забт этиб, «бу муқаддас даргоҳни топтаб, хор этиш»идан огоҳ этади. Уйғонгач, худди шу хабарни ўнгида эшитади. Абдулатиф ўлим топадиган тунини «баркашга солинган ўз боши»ни тушида кўради. У таскин топиш мақсадида Низомий асарининг дуч келган жойини очиб, кўз югуртиради. Ундаги «падаркуш салтанатда олти ойдан ортиқ ўтира олмайди», деган маънони ўқиб, янада даҳшатга тушади. Ва худди ўша кунини, отасини ўлдиргандан 6 ой ўтгач, ўзи ҳам қатл этилади.

...Президентимиз Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, Улуғбекдай муносиб фарзандлари бўлган миллат ҳар қайси замонда ва ҳар қандай шароитда ҳам янгидан-янги ғояларни яратишга ва ривожлантиришга қодир халқдир. Шу маънода «Улуғбек хазинаси» романи ва Улуғбек образи тимсолида халқимизга хос юксак интеллект, ахлоқ, дид, эътиқод, тасаввур ва тафаккурнинг энг эзгу ғояларидан, ҳар қадамда фидойи бўлиш ва маънавий жасорат ҳисси билан яшаш саодатидан сабоқ беради.

¹О. Ёқубов. Улуғбек хазинаси. Т.: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. 55-бет (Кейинги иқтибослар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси кавс ичида кўрсатилади).

²Интиқомсиз – жазосиз.

БУТУН БОРЛИҚ ИЖОДХОНА

**Адибнинг рафиқаси Марямхон ЁҚУБОВА
билан суҳбат**

– «Улуғбек хазинаси» асари ёзилиш жараёни билан боғлиқ хотираларингиз ўқувчилар учун қизиқ...

– Ҳаммаси Одил аканинг газетада Улуғбек кутубхонаси тўғрисида кичик бир мақола ўқиб қолишидан бошланган. Унда бу китоблар Улуғбек шоғирдлари томонидан Ургут тоғларига ёки Шахрисабз яқинидаги бир ғорга яширилганлиги тахмин қилинганди. Шу сабаб бўлади-ю адиб Улуғбек шахси, фаолияти ва тарихини жиддий ўрганишга киришади. Самарқандга йўл олади. Гўри Амир ва Улуғбек мадрасаларининг ғира-шира, ним қоронғу йўлаклариди кезади, атоқли риёзиётчи Қозизода Румий ва Улуғбек навжувон талабаларига сабоқ айтган машҳур мадрасанинг улкан ўша вақтдаги ярим вайрона хонасида ўйга чўмади. Неча дафъа буюк расадхона харобаларини титроқ ва ҳаяжон билан кўздан кечиради.

Эсимда: ҳовлида фарзандлар қий-чуви, тарақтуруқ, бақир-чақир авжида. Уйда эса «Улуғбек хазинаси»нинг дастлабки қўлёзмаси ёзилмоқда, ўчирилмоқда, яна тузатиб ёзилмоқда. Тарихий асар эмасми, жуда зийраклик ва эътиборни талаб этади. Ўша даврнинг руҳини сингдириш, қаҳрамонларнинг кийим-бошларини тўғри тасвирлаш лозим. Тил масаласига ҳам алоҳида урғу берилиши шарт. Асарнинг 3 нусхасини саралаш, тузатиш ишлари менинг зиммамда эди. Асар устида сабр-бардош билан бирга тер тўкканмиз. Шунинг учун «Улуғбек хазинаси» – оиламизнинг «фарзанди».

– **Адибнинг жуда кўп асарлари ёзилишида диалогларни жонли ижро этар экансиз. «Улуғбек хазинаси»да қандай роль ўйнагансиз?**

– Хуршидабону образини Одил акага кўп ўйнардим. Йиғлаб-йиғлаб чин дилимдан ижро этганман. Унинг ҳамма дардларини ролда кўрсатиб берганим учун, балки Хуршидабону образи жуда чиройли чиққан. Умуман, мен – Хуршидабону, бу кишим Қаландар Қарноқий эдилар.

– **Ёзувчи бир суҳбатида асарнинг айрим камчиликларига ҳам тўхталиб, «Али Қушчи образида бир ёқламалик бор», деган экан. Бу ҳақда батафсил гапирган пайтлари бўлганми?**

– Бу асарнинг камчилиги бор, дея олмайман. Назаримда, Али Қушчи образида ҳам бир ёқламалик йўқ.

– **Ёзувчи ва сизда отамаконларингиз – Туркистоннинг Қарноқ қишлоғи билан боғлиқ гўзал хотиралар сақланиб қолган. Баъзан шулар**

Қаландар Қарноқий образини юзага келтирганмикан, деб ўйлаб қоламан...

– Тошкентда туғилиб, вояга етганман. Лекин Одил ака билан ота-боболарим юрти – Туркистоннинг

Қарноқ қишлоғидаги дўконда танишганмиз. Одил ака дўконда бухгалтер, опаси Захро эса сотувчи бўлиб ишлар, баъзан опасига ёрдам бериш учун сотувчилик ҳам қилар экан. Ўша вақтлар адибнинг «Тенгдошлар» қиссасини «Тонг юлдузи» газетасида ўқиб, унинг муаллифи билан ич-ичдан танишишни истардим.

Тақдир экан, оила қурдик. Кейинчалик ҳам Қарноққа биргаликда кўп бордик. Қишлоққа борганда, албатта, боғимиз бўйидаги катта ариқ сувидаги сокинликдан дилимиз ором оларди. Агар ўзим гап бошламасам, Одил ака сувга термулганча соатлаб хаёл суриб ўтираверарди. Одил аканинг болалик хотираларини тинглаш жуда мароқли эди. Тақдиримиз мана шу қишлоқ, мана шу сой билан боғланганди. Одил аканинг қайси асарини варақламанг, уларда ана шу табиат манзаралари – қир-адирлар, яйловлар, баъзан сокин, баъзан ҳайқириб оқадиган сувлар, тоғ-тошлар, болалиқдан бир умр кўзларига муҳрланиб қолган сой манзаралари маҳорат билан тасвирланган. Шу каби Қаландар Қарноқий образи ҳам шу қишлоққа бўлган меҳр-муҳаббатнинг меваси эканига шубҳа йўқ. Аслида ҳам юртни севиш учун одам аввал ўз қишлоғига меҳр қўйиши керак.

– **Улуғ ёзувчиларимиздан бири Ойбек «Навой» романи қаҳрамонлари юз тасвирини кўпроқ хиёбонларда ўтириб, одамлардан излар экан. Бу борада Одил Ёқубов қандай йўл тутган?**

– Нафақат хиёбон, балки кўчалар, ҳатто меҳмонга борганда ҳам Одил ака фақат одамларни кузатарди. Бир неча одамлардан битта образ

юз тасвири, характери шакллариди. Одамларнинг кийиниши, юриш-туриши, ўзаро муносабатларини ҳам синчковлик билан ўргандилар. Шу сабаб асар ёзиш жараёни у қадар қийин кечмасди. Ҳар ҳолда Одил аканинг оқ қоғозга термулиб, уйланиб ўтирганини ҳеч кўрмаганман.

Меҳмонга борсак, уй эгасининг болалар билан муносабатини, ўзларини тутиши-ю гап-сўзларини жимгина кузатиб ўтирардилар. Одил ака учун бутун борлиқ ижодхона эди.

– «Улуғбек хазинаси»нинг турли йиллардаги нашрлари ўртасида фарқлар борми?

– Фарқ бор. Асарнинг илк нашрида кимларгадир ёлмаган ўринлар қисқартирилган, мустақиллик давридаги нашрида эса тарихий ҳақиқат тикланди, асарнинг аслидан халқимиз бахраманд бўлди.

– Адиб, барибир, гуманист. Балки шу боис асарда Абдулатиф кўз юмаркан, падаридан ғойибона узр сўрайди. Асл воқелик эса сир. Улуғбек фожиаси, аввало, ота фожиаси эди. Шундан келиб чиқсак, ёзувчининг ота сифатида қандай тарбия усуллари бор эди?

– Абдулатиф образи ҳамма асарда турлича талқин қилинган. Баъзи бир асарларда Абдулатифни Улуғбекнинг суюкли фарзанди деб ҳам талқин

қилишган. Одил ака эса бу образни айнан падаркуш сифатида ёритганлар. Одил ака болаларни меъёрдан ортиқ эркалатмаганлар ҳам, уриб-сўкмаганлар ҳам. Тўрт ўғлимиздан ташқари яна қайнимнинг учта фарзанди – 7 фарзандни тарбиялаганмиз. Тонг саҳардан Одил ака болаларимизни турғизиб, жисмоний тарбия машқини ўтказардилар, ёзув-чизувларини ҳам кузатардилар.

У киши, ишонасизми ё йўқми, фарзандларимизга «дўстим» дея мурожаат қилардилар. Айрим ҳолларда фарзандларимиз менинг гапимга қулоқ солишмаса, оталарига арз қилардим. Шундай ҳолларда «гуноҳкор» ўғилни олдиларига чақириб: «Бундай ишларни иккинчи такрорламанг-да, жон дўстим», – деб танбеҳ берардилар.

Ота-оналар мажлисига кўпроқ мен борганман. Болаларим ҳар доим ўқув йили сўнггида Мақтов ёрлиғи олиб келишарди. Улар мактабни битирганидан кейин олий ўқув юртларига киришди, ўз соҳасининг устаси бўлиб етишган. Умуман олганда, Одил ака болалар тарбияси билан жиддий шуғулланганлар. Шунча йил бирга улар билан турмушнинг енгил-оғирини бирга енгганимиздан мингдан минг розиман...

Сухбатдош: У. Абдурахмонова

АСАР ҲАҚИДА ФИКРЛАР*

Яхши асар ҳақида сўз юритиш қувончлидир. Бу – юксак ва бениҳоя қимматли асар, ўзининг бадиий қиймати билан ҳам эътиборга молик тарихий роман мени қаттиқ ҳаяжонга солди. Ҳаяжонимнинг асосий сабабчиси – ровийликнинг сеҳри усули, бироқ барчасидан ташқари сенинг асарингни ўқийтуриб, мен улуғ туркий ғурурни ҳис этдим. Улуғбек бизни ҳаммиша оқловчи куч, у бизнинг дардимиз ва дунё ҳақида фикр юритишга, унга тўла ҳакамлик қилишга ҳуқуқ берадиган юксак тажрибавий изтиробларимиздир.

Бу юксак тажриба Улуғбек – гарчи унинг кашфиётлари оламшумул аҳамият касб этса-да – буюк олим бўлганда эмас, балки зиёли ва ҳақгўй инсоннинг фожиаси Улуғбек шахси ва тақдирида кечганидир. Улуғбек менга фақат ўрта асрнинг атоқли олими бўлгани учунгина қадрли эмас, аксинча, тақдир уни энг машаққатли ва улуғвор фожиани бошидан кечиршига, шундай мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтишга маҳқум этганки, у ўз даврининг ҳамма қабул қилган тартиб қоидаларига қарши бориб, шунга қарши исён кўтарган шахс сифатида ҳам буюқдир.

Чингиз АЙМАТОВ
10 июнь 1976 йил.

Китоб (“Улуғбек хазинаси”) Туркияда катта қизиқиш ва ҳаяжон билан кутиб олинди. Ёзувчилар, адабий жамоатчилик уни кўлэзма ҳолида ўқиб, катта баҳо беришди. Одил Ёкубов ҳақли равишда жаҳоннинг энг забардаст ёзувчилари билан бир сафда туради. У замонамизнинг кўркам адиби сифатида Туркияда ном қозонди.

Жонип ГИРФТИН ўғли, Туркия.

Биз бу ерда – Овруро марказида туриб, мамлакатингиз тараққиётини катта ифтихор ва қизиқиш билан кузатиб боряпмиз, шунингдек, сизнинг ижодингизни ҳам. Яқинда мен ибн Сино ҳақида “Кўхна дунё” деган янги роман ёзиб тугатганингиз ҳақида ўқиб қолдим. Мен унинг русча нашрини сабрсизлик билан кутаяпман, ўйлайманки, “Улуғбек хазинаси”ни чоп этган “Янги ҳаёт” нашриёти бу романингизни ҳам мамнуният билан нашр қилажак...

Хелмут ЦЕМКЕ, Олмония.

* Маълумотлар турли вақтли матбуот нашрларидан олинди.